

מגוף ראשון לגוף שלישי: פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים

מאת

שמחה עמנואל

למורנו הדגול
'כי ממך הכול'
ומידך נתנו לך'

א. הספר באשכנז בימי הביניים

תרבות הספר באשכנז בימי הביניים, כך מתברר והולך בשנים האחרונות, שונה הייתה במידה ניכרת מזו שבמרכזים אחרים של העולם היהודי. מעתיקי ספרים שפעלו במרכזים אחרים השתדלו – גם אם לא תמיד הצליחו בכך – להעתיק בדיוקנות את הטקסט שהיה מונח לפניהם,¹ ואילו הסופרים והלומדים שבאשכנז נהגו חופשיות רבה למדי בהגהת הספרים. כבר בשנת 1000 לערך התלונן רבנו גרשום מאור הגולה מרה על נוהגם הפסול של המעתיקים והלומדים להגיה את דברי התלמוד הבבלי על פי הבנתם, ואף איים להחרים את מי שנוהג כן. אך נראה שאיומים אלו לא הועילו הרבה, ו־150 שנים לאחר מכן חזר רבנו תם והתלונן גם הוא על מגיחי הספרים, שלא פסקו מלשנות את נוסח התלמוד הבבלי.² ייאשו של רבנו תם מנוהגם של מגיחי הספרים ניכר היטב במקום אחר, בכתבו כי 'אין לך

1 מקצת הסופרים, ובעיקר בשלהי ימי הביניים, לא העתיקו את הטקסטים שעמדו לפניהם בצורה מכנית, אלא ניסו לשחזר את הנוסח המקורי של הספרים ולתקן שיבושים (אמתיים או מדומים) שנפלו בטקסטים. אך מעשיהם של סופרים אלו, שניסו לחזור אל הנוסח המקורי של החיבורים, שונים בתכלית ממעשיהם של המעתיקים האשכנזים שיידונו להלן. על דרכם זו של הסופרים ראה: מ' בית-אריה, 'תולדות הפקתם של כתבי־יד עבריים בימי־הביניים: קדמה או נסיגה?', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 8 (תש"ס), עמ' 233-236, ובמאמריו האחרים הרשומים שם בהערה 47.

2 ספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים², מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד, הקדמה, עמ' 9-11. וראה שם דבריו של רבנו גרשום: 'דלט רבינו גרשום מאור הגולה: כל מאן דמשבש תלמוד הכי והכי תהוי' (שם, עמ' 9; והשווה: בבלי, כתובות נו ע"א). ניסוח דומה מצוי בדיון אחר של רבנו תם: 'שכן אמר רבנא גרשום: כל מגיחי ספרים הכי והכי תהוי' (ספר הישר לרבנו תם: חלק השאלות והתשובות, מהדורת ש' רוזנטל, ברלין תרנ"ח, עמ' 84, ס' מה, סעיף ה).

תינוק שונה תלמוד שלא הגיה.³ מנהגם של הלומדים האשכנזים להגיה את הספרים הביא אף להסקת מסקנות הלכתיות, ואחד מחכמי אשכנז בסוף המאה הארבע עשרה ובראשית המאה החמש עשרה פסק שאדם ששאל ספר מחברו נחשב שוכר, ולא שואל, משום 'שרגילים להגיה בהן'.⁴ לא את התלמוד הבבלי לבדו הגיהו הלומדים האשכנזים, כי אם כמעט את כל הספרים שעמדו על שולחנם. כתבי היד האשכנזיים של חיבורים רבים ומגוונים – תלמוד בבלי ותלמוד ירושלמי, מדרשי הלכה ומדרשי אגדה, ספרי דקדוק וספרי רפואה וכן הלאה וכן הלאה – רחוקים במידה ניכרת מצורתם הראשונית של החיבורים הללו, וכולם מוגהים ומעובדים. אלא שלא תמיד האשמה מוטלת על כתפיהם של חכמי אשכנז לבדם. מקצת העיבודים וההגהות הללו אכן נעשו בידי תלמידי חכמים באשכנז ובצרפת, כפי שעולה בבירור מתלונותיהם של רבנו גרשום ורבנו תם. אך מקצת החיבורים הוגהו ועובדו מחוץ לגבולות אשכנז, על ידי חכמי איטליה הקדמונים, והם הורישו לצאצאיהם ולממשיכי דרכם באשכנז. בין כך ובין כך, הספרייה האשכנזית של ימי הביניים מורכבת בחלקה הגדול מכתבי יד מוגהים ומעובדים, שאינם משקפים נכונה את הנוסח הראשוני של הספרים.

השינויים והתיקונים שעשו הסופרים והלומדים האשכנזים, וקודמיהם שבאיטליה, נדונו לאחרונה על ידי שני מוריי, ישראל תא-שמע וז'ל וייבדל לחיים ארוכים יעקב זוסמן. זוסמן דן בעיבודם של שני טקסטים, תלמוד ירושלמי למסכת שקלים ו'ספר ירושלמי', והציג בהרחבה רבה את פרטי פרטיו של העיבוד ואת גלגוליו.⁵ בתלמוד הירושלמי למסכת שקלים מצא זוסמן 'נוסח מעובד בחוזק יד, מן־דעת ובכוונה מכוונת. ונראה, שמקורו של נוסח זה נוצר ביודעין על ידי חכם בקי (ובקי גדול) ורגיל בבבלי, שכפה את תלמודו על התלמוד הירושלמי שלפניו והרכיבו על גביו'.⁶ ב'ספר ירושלמי' – הוא התלמוד הירושלמי בנוסחו המורחב, שמצוי היה אצל מקצת חכמי אשכנז בימי הביניים – מצא זוסמן 'הוספות גדולות וקטנות יותר, ממקורות ידועים וממקורות ידועים פחות; שינויים מכוונים – להלכה ושלא להלכה – עפ"י הבבלי ועפ"י מקורות אחרים; ניסוחים המושפעים במודע ובאופן בלתי מודע מנוסח המקורות המקבילים, ובעיקר מן הבבלי'.⁷ עוד כתב זוסמן כי 'אין ספק שלפנינו טופס של ירושלמי

על האפשרות שר' משה בן נחמן הכיר גם הוא את דבריו של רבנו גרשום ראה: י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים,² רמת גן תשס"ה, עמ' 111-112.

3 ספר הישר לרבנו תם, חלק השאלות והתשובות (שם), עמ' 130, סי' נו, סעיף א. וראה גם: 'בעונותינו שרבו רבו מגיהי ספרים בתלמוד' (ספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים [שם], עמ' 355, סי' תרב).

4 'לדידן מי שהשאל ספר לחבירו ונאנס ממנו לא הוי כשואל להתחייב באונסים, דמאחר שרגילים להגיה בהן, דהוי דינו כשוכר' (י"מ פלס, 'יחסי מהרי"ל ותלמידיו והשפעתם על הפסיקה האשכנזית לאור מקורות חדשים', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, תשנ"ט, עמ' 194). הדברים הובאו שם בשם מהר"י איגרא, הלוא הוא ר' יעקל מאיגרא; ראה עליו: לקט יושר, מהדורת י' פריימן, ברלין תרס"ג, עמ' xxxvi, סעיף עד; י"י יובל, חכמים בדורם: המנהיגות הרוחניות של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, לפי המפתח.

5 י' זוסמן, 'מסורת־לימוד ומסורת־נוסח של התלמוד הירושלמי: לבירור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 76-12, ובפרט עמ' 34-37; הנ"ל, 'שרידי ירושלמי' – כת"י אשכנזי: לקראת פתרון חידת "ספר ירושלמי", קבץ על יד, ס"ח יב (תשנ"ד), עמ' 120-1; הנ"ל, "ירושלמי כתב־יד אשכנזי" ו"ספר ירושלמי", תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 63-37.

6 זוסמן, מסורת לימוד (שם), עמ' 25.

7 זוסמן, שרידי ירושלמי (לעיל הערה 5), עמ' 16.

שנוסחו עובד, "תוקן" ושונה בחזק יד, מעשה ידי חכם הבקי במקורות חז"ל, שהתלמוד הבבלי שגור על פיו.⁸

תא־שמע דן באופן כללי יותר בעיבודים האשכנזיים לטקסטים קדומים רבים, ומסקנתו הייתה:

שימושם בספרים לא היה פסיבי ומתבונן גרידא, אלא בעל אופן אקטיבי, ואולי נכון יותר לומר: אגרסיבי. הוא כלל מניפולציות של נוסחי הספרים (כל הספרים!) כדי להתאימם, על־ידי הגהתם ביד חזקה, אל המסורת האשכנזית הרווחת ביניהם, בעל פה או בכתב, בכל התחומים. תופעה מיוחדת במינה זו היא אשכנזית טיפוסית, והיקפה רחב כל כך, עד שבמקרים רבים נראים כתבי יד אשכנזיים של ספרים קלסיים שונים כמעין 'נוסח' או 'ענף־מסירה' לעצמם, בניגוד לנוסחים הרגילים (=ספרדיים, בבליים־מזרחיים) שלהם [...] חופש ההגהה הנרחב שנטלו האשכנזים לעצמם, ויחסם 'הפתוח' אל הספרות שבכתב (למעט חמשת חומשי תורה), יוצאים דופן ודורשים הסבר רחב.⁹

זוסמן ותא־שמע דנו בעיקר בעיבודים איטלקיים־אשכנזיים של הספרות העברית הקלסית הקדומה, ותיארו בהרחבה את מעשיהם החריגים של חכמי אותן ארצות בטקסטים קדומים אלו.¹⁰ אך סביר להניח כי אם כך עשו האשכנזים לספרות חז"ל ולחיבורים קדומים נוספים, על אחת כמה וכמה שהם עיבדו ביד חזקה את החיבורים שכתבו מוריהם ומורי מוריהם. מסתבר כי רבים מהחיבורים האשכנזיים, אלו שנכתבו למן שנת 1000 בערך, עובדו והוגחו על ידי חכמי אשכנז, לפחות במידה שמצאו החוקרים באשר לספרות הקדומה שהייתה בידי האשכנזים. אלא שכאן קשה היא עד מאוד מלאכת הזיהוי של העיבוד האשכנזי. החוקרים שעסקו בעיבודים האשכנזיים לספרות הקלסית יכלו בדרך כלל להשוות את כתבי היד האשכנזיים לעדי הנוסח המזרחיים או הספרדיים של אותם טקסטים, וכך הצליחו להכיר מה עשו חכמי אשכנז בטקסטים. לעומת זאת חיבוריהם של חכמי אשכנז מצויים בידינו אך ורק בעדי נוסח אשכנזיים, ומתוכם בלבד צריכים אנו להבחין אם החיבור שלפנינו מעובד הוא, ועד כמה הוא מעובד – ומלאכה זו קשה הרבה יותר.¹¹

8 זוסמן, ירושלמי כתב יד אשכנזי (לעיל הערה 5), עמ' 49.

9 י"מ תא־שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 21-42, הציטטה מעמ' 22-23. לדינונים נוספים בעניין זה ראה בביליוגרפיה שהביא שפיגל (לעיל הערה 2), עמ' 119-120, הערה 48. מרים פרנקל ביקשה להביא ראיות לקיומה של תופעה דומה בארצות המזרח, מתוך דבריו של ר' יוסף ראש הסדר, שהצהיר במפורש על כוונתו לערוך את הטקסטים שהעתיק ולשנותם; ראה: מ' פרנקל, 'רשימות ספרים מן הגניזה כמקור להיסטוריה חברתית ותרבותית של היהודים באגן הים התיכון', תעודה, טו (תשנ"ט), עמ' 346-349. אך דומני שר' יוסף ראש הסדר, שכל יום צצו בראשו רעיונות חדשים לכתיבה, איננו מייצג אלא את עצמו בלבד, וליתר דיוק: את מחשבותיו ברגע נתון אחד, ואי אפשר להסיק ממנו על תרבות הכתיבה במזרח בכלל.

11 קושי דומה – ואולי נכון יותר לדבר על מחסום כמעט בלתי עביר – עומד לפני חוקרים המנסים לשחזר את צורתם המקורית של חיבורים קלסיים שנותרו אך ורק בכתבי יד אשכנזיים. שתי דוגמאות בולטות לדבר הן ספרות ההיכלות ומסכת סופרים. על ספרות ההיכלות ראה: תא־שמע (לעיל הערה 9), עמ' 40-41; A. Kuyt, 'Traces of a Mutual Influence of the Haside Ashkenaz and the Hekhalot Literature', N. A. van Uchelen and I. E. Zwier (eds.), *From Narbonne to Regensburg: Studies in Medieval Hebrew Texts*, Amsterdam 1993, pp. 73-86. על מסכת סופרים ראה: D. R. Blank, 'Soferim: A Commentary to Chapters 10-12 and a Reconsideration of

עוד יש להעיר כי הדיון בחיבורים המעובדים התמקד עד כה בספר העברי, ובייחודו של הסופר האשכנזי מול חבריו במרכזי הרוח האחרים. אך נושא זה איננו יהודי פנימי, וחוקרים של הספרות האנגלית בימי הביניים הגיעו במחקריהם למסקנות דומות להפליא.¹² חוקרים אלו תיארו מצב כמעט זהה, של סופרים שחשו עצמם חופשיים לתקן ולשכלל את הטקסט שהיה מונח לפניהם. הסופרים הכירו – או דימו כי הכירו – את כוונות המחבר, את מטרותיו ואת סגנונו, והם סברו כי רשאים הם להשתתף עמו ביצירה, וכי הם מסוגלים לנסח את דברי המחבר טוב יותר משידע הוא עצמו לעשות. הדחף של הסופרים לתקן, כתב אחד החוקרים, היה לא מרוסן, והם אולי אף לא היו מודעים לו; הסופרים כמעט לא יכלו להעתיק טקסט כצורתו, בלי לתקנו ולשכללו, כשם שאנו איננו יכולים להעתיק טיוטה של דברינו שלנו בלי לתקנה.¹³

ב. מגוף ראשון לגוף שלישי

בדבריי הבאים אני מבקש להתמקד במוטיב נוסף של העיבוד האשכנזי – בדרכם של סופרים אשכנזים לשנות את לשון המחבר מגוף ראשון לגוף שלישי. למשל אם כתב המחבר בספרו 'ונראה לי להתיר', עלול היה המעתיק האשכנזי לשנות ולכתוב 'ונראה למורי ר' פלוני להתיר'. שינויים אלו מפתיעים כשלעצמם, והם אף עלולים להביא – ולעתים אכן הביאו – לטעות בזיהוי של מחבר הספר. להלן אדון בקצרה, על פי סדר כרונולוגי פחות או יותר, בתריסר חיבורים שנעשו בהם שינויים כאלו. במקרים אחדים עמדו החוקרים בנקל על פשר השינויים שלפניהם, אך במקרים אחרים גרמו השינויים הללו מבוכה ובלבול, ואף הביאו את החוקרים למסקנות מוטעות.

1. פירוש רש"י למקרא

רש"י בפירושו למקרא הרבה להשתמש בגוף ראשון יחיד, כגון 'ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא'; 'איני יודע מה מלמדנו' וכהנה רבות.¹⁴ המעתיקים שימרו בדרך כלל את לשונו זו של רש"י ולא שינו בה דבר. עם זאת במקרים בודדים שינו תלמידיו של רש"י את לשונו והפכו מגוף ראשון לגוף שלישי.

the Evidence', Ph.D. dissertation, The Jewish Theological Seminary of America, 1998; idem, 'It's Time to Take Another Look at "Our Little Sister" Soferim: A Bibliographical Essay', *JQR*, 90 (1999-2000), pp. 1-26

12 C. S. Lewis, *Studies in Medieval and Renaissance Literature*, Cambridge 1966, pp. 18-40; G. L. Bruns, 'The Originality of Texts In a Manuscript Culture', *Comparative Literature*, 32 (1980), pp. 113-129; D. Pearsall, 'Editing Medieval Texts', J. J. McGann (ed.), *Textual Criticism and Literary Interpretation*, Chicago and London 1985, pp. 92-106; T. W. Machan, 'Scribal Role, Authorial Intention, and Chaucer's Boece', *The Chaucer Review*, 24 (1989), pp. 150-162

13 לואיס (שם), עמ' 36-38 (נחמן דנציג היה הראשון שציין לדמיון בין דבריו של לואיס ובין הממצא בטקסטים עבריים מימי הביניים; ראה נ' דנציג, 'תשובות הגאונים בקטע מן הגניזה ויחסן להלכות גדולות', *PAAJR*, 54 [1987], החלק העברי, עמ' 27, הערה 57).

14 פירוש רש"י על התורה, מהדורת א' ברלינר², פרנקפורט דמיין תרס"ה, בר' ג' 8; כח 5.

דוגמה אחת כזאת מצויה בפירוש רש"י לאיוב ו' 7 – ברוב כתבי היד הגרסה שם היא 'כך שמעתי מפי ר' משולם רופא', אך בכתב יד אחד הגרסה היא 'כך שמע ר' מפי ר' משולם רופא'.¹⁵ מרובים יותר השינויים שעשו התלמידים בפירוש רש"י לספר יחזקאל. אברהם ברלינר הביא שורה של מקרים שבהם דיבר רש"י בפירושו הנדפס בגוף ראשון, ואילו בכתבי יד הובאו הדברים בגוף שלישי. כך למשל כתב רש"י 'ואני אומר', אך תלמידיו שינו זאת ל'מפרש ר'; וכן 'שמעתי משמו של ר' מנחם' שכתב רש"י, והתלמידים כתבו תחת זאת 'וקבל ר' בשם ר' מנחם קרא'.¹⁶ הנה דוגמה נוספת לדבר, מפירושו של רש"י ל'יח' כא 18:

וכן נראה בעיני ושמעתי בו לשונות רבות וראיתי ונראה בעיני ר' כן, ודרישות הרבה נתגלו לו
בסיפרי פתרונות ולא נתיישבו לי. והפייט שיסד בסיפרי ולא נראין לישב עליהם את הענין.
בחנוכה [...] מסייעני [...] (מקראות גדולות). והמיסד ביוצר של חנוכה [...] מסייע פירוש
של ר' [...] (כ"י ברלין).¹⁷

רש"י השתמש כאן חמש פעמים בגוף ראשון – נראה בעיני; ושמעתי; וראיתי; לי; מסייעני – והתלמיד שינה את כל הלשונות הללו והפך לגוף שלישי.¹⁸

2. ר' טוביה בן אליעזר, מדרש לקח טוב

ר' טוביה בן אליעזר (ביזנטיון, סוף המאה האחת עשרה ותחילת המאה השתים עשרה)¹⁹ כתב את חיבורו בגוף ראשון, אך לשונו נשתמרה רק בחלק מכתבי היד של החיבור. בכתבי יד אחרים שונתה תמיד לשונו של המחבר לגוף שלישי, וכבר העיר על כך שלמה בובר במבואו לספר.²⁰ למשל לשונו המקורית של ר' טוביה הייתה 'אני טוביה אומר', והמעתיקים שינו אותה ל'רבנא טוביהו אומר'; ואילו את הלשון

15 ראה: ספר איוב מבית מדרשו של רש"י, מהדורת א' שושנה, ירושלים תש"ס, עמ' מ, ובמדור חילופי הנוסחאות שם, הערה 11.

16 א' ברלינר, 'לתולדות פירושי רש"י', הנ"ל, כתבים נבחרים, ב, ירושלים תש"ט, עמ' 203–204. ראה גם: י"ש פנקובר, 'על גלגולי נוסח פירוש רש"י ליחזקאל כז, יז', תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 222, הערה 7; מקראות גדולות הכתר: ספר יחזקאל, מהדורת מ' כהן, רמת גן תש"ס, עמ' ח.

17 מקראות גדולות, ג, ירושלים תשל"ב (ונוציה רפ"ד-רפ"ו), עמ' 267 (מקראות גדולות הכתר [שם], עמ' 134); כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 935, דף 129 סוף ע"ב (מקצת הדברים הובאו אצל ברלינר [שם], עמ' 203).

18 ייתכן שתופעה דומה מצויה בפירושו של ר' יוסף קרא לספר יחזקאל, אך שאלות הנוסח שבפירוש זה טרם נחקרו דיין (לדברי פנקובר פירוש זה נשתמר בידינו בשתי עריכות; ראה: י"ש פנקובר, 'פירוש רש"י לספר יחזקאל', עיוני מקרא ופרשנות, ז [תשס"ה], עמ' 440). לפי שעה אני יכול לציין לחילוף שבפירוש ל'יח' י' 20: 'וכן שמעתי מרבי יצחק רבי אשר הלוי, וכן עיקר' (מקראות גדולות הכתר [שם], עמ' 51), לעומת הנוסח בכ"י קירכהיים: 'וכן שמע מורנו ר' יוסף בר שמעון מפי ר' יצחק בר אשר הלוי' (M. Littmann, *Joseph ben Simeon Kara als Schrifterklärer*, Breslau) (1887, p. 26). וראה עוד: ש"א פוזננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ירושלים תשכ"ה (ורשה תרע"ג), עמ' xxviii–xxvii.

19 ראה עליו: תא-שמע (לעיל הערה 9), ג, עמ' 259–292. על זיקתו של מדרש לקח טוב לבית המדרש האשכנזי ראה להלן ליד הערות 119–121.

20 מדרש לקח טוב, מהדורת ש' בובר, וילנה תר"ם, דף ח ע"א-ע"ב.

'זה שמעתי אני טוביהו ברבי אליעזר ז"ל מאבא מרי רבנא אליעזר זצ"ל' שינו המעתיקים ל'זה שמע אדונינו ורבינו ר' טוביה מפי אביו רבינו אליעזר הרב הגדול זצוק"ל'.²¹ לפחות באחד המקרים נשתמרה לשונו המקורית של המחבר – 'אני טוביה אומ' משום אבא מרי ז"ל' – רק בכתב יד אחד, וכל שאר כתבי היד הביאו את הלשון המעובדת.²²

3. ר' גרשום הגוזר, הלכות מילה

לפני 120 שנים הדפיס יעקב גלסברג שני ספרים קדמונים בהלכות מילה – האחד של רבנו יעקב הגוזר והאחר של בנו רבנו גרשום²³ (פרטים ביוגרפיים אחדים על אודות ר' גרשום יידונו להלן בנספח). לדעתי אין כאן שני חיבורים, כי אם חיבור אחד בלבד, שצורתו עוברת ועובדת עד שנראה כאילו שני חיבורים לפנינו.

אפתח בסקירת כתבי היד של החיבור(ים), שרק מקצתם עמדו לפני גלסברג.

א. כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 148 (שטיינשניידר 225). נעתק במאה החמש עשרה בערך. כתב היד חסר בראשו ובסופו, ועל כן לא רשום בו שמו של המחבר. גלסברג הגיע למסקנה כי המחבר הוא ר' יעקב הגוזר, וההדיר את כתב היד בחלק הראשון של ספרו.²⁴ שבעה דפים נוספים המצטרפים לכ"י המבורג ראיתי בשנת תשס"ח בידי של אדם פרטי בירושלים. דפים אלו הם ההמשך הישיר של כ"י המבורג; בסוף הדף האחרון שבכ"י המבורג רשומות המילים שבראש הדף הבא: 'הלכות גרים ועבדים', ומילים אלו אכן מופיעות בתחילת כתב היד הפרטי, דף 1א. כתב היד הפרטי חסר בסופו, ומכ"י ירושלים (שיתואר להלן) עולה כי חסר עוד כחצי עמוד עד סופו של החיבור.

הדפים הללו נתלשו מכ"י המבורג בתאריך לא ידוע בין שנת 1720 לשנת 1878. בידינו תיאור של כתב היד משנת 1720, בעת שהיה עדיין בספריית אופנבך, והוא כולל גם את שבעת הדפים הללו.²⁵ בשנת 1731 רכש יוהן כריסטוף וולף את כתבי היד של אופנבך, ולאחר מכן מכר אותם לספרייה שבהמבורג. בקטלוג כתבי היד שבהמבורג שערך שטיינשניידר בשנת 1878, כבר חסרים הדפים

21 מדרש לקח טוב, בר' מו 3 (שם, דף קיא ע"א, ושם בהערה י); שם טו 16 (דף לו ע"א, ושם בהערה סא).

22 שם, שם' כא 6 (דף עג ע"ב, ושם בהערה מה), ובחילופי הנוסח אצל צ' שמעוני, 'אקדמות להוצאה חדשה של לקח-טוב שמות', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ד, עמ' 36-37 (הנוסח המעובד 'מרנא ר' טוביה בר' אליעזר ז"ל' משום אביו אבא מארי' מצוי בכתב יד נוסף, שלא עמד לפני שמעוני כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית II A 331, דף 106א). כתב היד ששמר על הנוסח המקורי הוא כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, לוצקי 204, שהוא המאוחר מכל כתבי היד שבידינו; ראה תיאורו אצל שמעוני (שם), עמ' 20.

23 זכרון ברית לראשונים, מהדורת י' גלסברג, ברלין תרנ"ב. בחלקו הראשון של הספר (עמ' 1-106) נדפס חיבורו של ר' יעקב הגוזר, ובחלקו השני (עמ' 107-143) – חיבורו של ר' גרשום הגוזר. העתקותיו של המהדיר מכתבי היד שעמדו לפניו אינן מדויקות, ובציטטות דלהלן תיקנתי בשעת הצורך על פי כתבי היד. על אופיים של החיבורים ועל מגמתם ראה במכתבו של י' מילר שנדפס בראש הספר, עמ' xix-xii; תא-שמע (לעיל הערה 9), א, עמ' 320-322.

24 זכרון ברית לראשונים (שם), עמ' 1-106.

25 J. H. May, *Bibliotheca Uffenbachiana Mssta*, Halle 1720, pp. 333-334, no. 120

הללו.²⁶ ממקורות אחרים אנו יודעים כי בגלגולים הללו של ספריית אופנבך נשמטו דפים מכמה וכמה כתבי יד,²⁷ וכך אירע גם לדפים שלפנינו.

ב. כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8°3182, דפים 43-77. נעתק במאה השש עשרה בערך.²⁸ כתב היד מקביל לכ"י המבורג (ואולי אפילו הועתק ממנו), אך הוא שלם, וכולל גם את תחילת החיבור ואת סיומו, החסרים כאמור בכ"י המבורג. כתב היד הגיע לידי גלסברג רק עם סיום מלאכתו, ועל כן שימושו בו היה מוגבל – את תחילת החיבור הוא השלים מכאן במדור 'הוספות ותיקונים' שבסוף הספר, אך את סופו של החיבור לא הדפיס.²⁹ הכותרת להלכות בכתב היד היא: 'בטוב גדא אתחיל לכתוב מנימוקי רבינו גרשום המוהל מגרמיזא זצ"ל', וכבר מכותרת זו אנו למדים שלא צדק גלסברג בהשערתו שהמחבר הוא ר' יעקב הגורר.

חטיבה נוספת מן החיבור מצויה בכ"י ירושלים הנזכר, דפים 33-36. הכותרת לחטיבה זו היא: 'חידושים של ר' גרשום המוהל ז"ל. ועתה אכתוב חידושים מענייני המילה שבאו ליד ר' גרשום המוהל ז"ל וחידושים שבאו ליד אחרים כדי שילמדו מהם הדורות הבאים'. חטיבה זו איננה בכ"י המבורג, ועל כן טרם נדפסה, מלבד קטע ארוך אחד (שכותרתו 'צרכי המילדות ודברים שמותרין לעשות לחיה בשבת וגם דברים ורפואות שהם טובות לנשים המקשות לילד') שפרסמה לאחרונה אלישבע באומגרטרן מתוך כ"י ירושלים.³⁰

ג. כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic 8910, דפים 77-136. זהו כתב יד קראי (!) שנעתק בירושלים בשנת תרל"ה. כתב היד מקביל בעיקרו לכ"י ירושלים, על שתי החטיבות שבו, אלא שהסופר של כ"י ניו יורק שינה את סדר הקטעים ולעתים אף דילג בהעתקתו.³¹ הכותרת להלכות בכ"י ניו יורק היא: 'חידושים של ר' גרשום המוהל ז"ל. ועתה אכתוב חידושים מענייני המילה שבאו ונמולו ע"י ר' גרשום המוהל ז"ל וחידושים שבאו על ידי אחרים כדי שילמדו מהם הדורות הבאים', והיא שילוב של הכותרות לשתי החטיבות שבכ"י ירושלים.

ד. 'ספר האסופות', כ"י ניו יורק, אוסף דוד פיינברג (לשעבר כ"י לונדון, מונטיפיורי 134), דפים

26 M. Steinschneider, *Catalog der hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek zu Hamburg*, Hamburg 1878, pp. 90-91, no. 225

27 ראה: שטיינשניידר (שם), עמ' viii-vii. פיצולו של כתב יד אחד לשני חלקים והתגלגלותם לספריות שונות אינם תופעה נדירה כל כך; ראה: ב' ריצ'לר, 'כתובי יד עבריים שנתפצלו', אסופות, א (תשמ"ז), עמ' קה-קנח.

28 ראה על כתב היד: N. Brüll, 'Beiträge zur jüdischen Sagen- und Spruchkunde im Mittelalter', *Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur*, 9 (1889), pp. 1-45; 'על כתבי יד שונים', קרית ספר, יא (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 498. כתב היד כרוך שלא כסדר, ודף 73 מקומו לפני דף 72.

29 כ"י ירושלים יתר על כ"י המבורג בראשו (דפים 43-44; הושלם מכאן בזכרון ברית לראשונים [לעיל הערה 23], עמ' 314-313; בדפוס צילום של הספר סומנו עמודים אלו כעמ' 144-145) ובסופו (דפים 271-277; לא נדפסו שם).

30 כ"י ירושלים, דפים 33-36; א' באומגרטרן, "כך אומרות המילדות החכמות": מיילדות ומיילדות באשכנז במאה הי"ג, ציון, סה (תש"ס), עמ' 67-74.

31 כ"י ניו יורק, דפים 77-80 = כ"י ירושלים, דפים 33-34; כ"י ניו יורק, דפים 80-94 = כ"י ירושלים, דפים 33-44; כ"י ניו יורק, דפים 94-133 = כ"י ירושלים, דפים 33-44; כ"י ניו יורק, דפים 133-134 = כ"י ירושלים, דפים 33-44.

787-789. נעתק במאה הארבע עשרה בערך.³² חטיבה זו בכתב היד נדפסה ברובה על ידי גלסברג בחלק השני של ספרו,³³ אך המהדיר שינה בהעתקתו ואף השמיט קטעים. מחברו האנונימי של 'ספר האסופות' שיבץ בספרו הגדול קטעים קצרים וארוכים ממגוון חיבורים שעמדו על שולחנו. בהלכות מילה – שהן חלק קטן מהחיבור כולו – השתמש המחבר בעיקר בחיבורו של ר' גרשום הגזר, אך הוא לא התיימר להעתיקו כמות שהוא, ולכן השמיט ממנו קטעים וגם שילב בהעתקתו ציטטות מספרים אחרים שעמדו לפניו. הוא לא כתב כותרת בראש ההעתקה, ורק באמצעה כתב: 'סליק סדר המילה כאשר סדרו ר' גרשם בר' יעקב הגזר לפי סברתו ולפי דעתו'.³⁴

ה. כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. fol. 34 (נויבאואר 641), דפים 92א-95ב. נעתק במאה הארבע עשרה.³⁵ אין כותרת בראש ההעתקה, והדברים מובאים בעילום שם. הסופר הפסיק להעתיק באמצע משפט, ומה שמצוי בכתב היד מקביל לקטע ממה שהדפיס גלסברג מ'ספר האסופות'.³⁶
ו. כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 460 (נויבאואר 1822), דפים 193א-197ב. כתיבה איטלקית, שנת 1645. הסופר העתיק כמה קטעים ארוכים מהחיבור; רובם מצויים גם ב'ספר האסופות',³⁷ ומיעוטם חדשים. שמו של המחבר לא נזכר, והכותרת בראש ההעתקה היא: 'אלו הן הלכות מילה ופריעה ומציצה'.

אלו הם ששת כתבי היד של החיבור(ים). זהותו של המחבר נזכרת רק בכ"י ירושלים (בראש החטיבה הראשונה)³⁸ ובכ"י ניו יורק, התלוי בו – ובשניהם מפורש כי המחבר הוא ר' גרשום. כאמור גלסברג הגיע למסקנה שהמחבר של החלק הראשון בספרו – זה המקביל לכ"י ירושלים – הוא ר' יעקב הגזר. אך עתה אנו למדים כי לא צדק בדבריו, וכי המחבר הוא ר' גרשום. מסקנה זו עולה גם מדבריו של ר' מרדכי בן הלל, שציטט בספרו קטע מהחיבור, ושכתב במפורש כי שמו של המחבר הוא ר' גרשום.³⁹
חיבורו של ר' גרשום עבר עיבוד כבד, ואף אחד מכתבי היד שבידינו אינו משקף נכונה את צורתו

32 לתיאור כתב היד ראה: *Important Hebrew Manuscripts from the Montefiore Endowment*, New York, Sotheby's, October 27 & 28, 2004, pp. 160-162, no. 124

33 זכרון ברית לראשונים (לעיל הערה 23), עמ' 107-143. גלסברג לא הדפיס את הרפואות ליולדת המצויות בדפים 288-289. דברים אלו מצויים בשינויים מסוימים בחטיבה השנייה שבכ"י ירושלים; ראה: באומגרטן (לעיל הערה 30).

34 דף 81א (זכרון ברית לראשונים [שם], עמ' 117). וראה על כך להלן ליד הערה 48.

35 ראה: *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I (A. Neubauer's Catalogue)*, compiled under the direction of M. Beit-Arié, ed. R. A. May, Oxford 1994, p. 96, no. 641; תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחרביו, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשע"ב, עמ' 131.

36 זכרון ברית לראשונים (לעיל הערה 23), עמ' 109-119.

37 כ"י אוקספורד, דפים 193א-194א (זכרון ברית לראשונים [שם], עמ' 115-117); כ"י אוקספורד, דף 194א (שם, עמ' 136-137); כ"י אוקספורד, דפים 194א-196ב (שם, עמ' 139-143).

38 ראה לעיל אחרי הערה 29 (זכרון ברית לראשונים [שם], עמ' 313).

39 מרדכי, שבת, ס' תכ. מילות החתימה לפסקה – 'מדברי הרב רבי' גרשו' המוהל – נשמטו ב'מרדכי' הנדפס, והן מצויות רק בכתבי היד של הספר (כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 141, דף 285ב; כ"י בודפשט, הספרייה הלאומית 2°, דף 33א). הדברים שציטט 'מרדכי' מצויים לפנינו בזכרון ברית לראשונים (שם), עמ' 39-40.

הראשונה. עיבוד זה כלל שינויים של ממש בתוכן ההלכות ובסדרן, אך כאן אעסוק רק בסוג אחד של שינויים – בשינוי הניסוח מגוף ראשון לגוף שלישי. ר' גרשום דיבר בחיבורו בגוף ראשון, אך המעתיקים שינו לעתים קרובות את לשונו לגוף שלישי, עד שנוצר רושם כי הכותב הוא חכם אחר. לפעמים נעשה השינוי ב'ספר האסופות', והלשון המקורית נשתמרה בכ"י המבורג (ובכ"י ירושלים המקביל לו), למשל 'כך קבלתי וכן נראה לי' שבכ"י המבורג, הפך ב'ספר האסופות' ל'כן קבל ר' גרשם הגוזר וכן נראה לו'.⁴⁰ אך לפעמים בא השינוי בכ"י המבורג, והלשון המקורית נשתמרה דווקא בהעתקה שב'ספר האסופות', למשל 'פי' אחר' בספר האסופות, ואילו בכ"י המבורג: 'זהגוזר ר' גרשום מפרש פי' אחר [...] ונראה שהוא עיקר';⁴¹ וכן: 'פעם אחת היה ברית מילה ביום ראש השנה [...] התחיל החזן ואמר [...] ושכחוהו כל הקהל' ב'ספר האסופות', ואילו בכ"י המבורג: 'פעם אחת קיים רבינו גרשום זצ"ל המוהל מצות מילה ב"ט של ר"ה וחזן שהתפלל אותו היום אמר [...]']⁴² וכהנה רבות.

בנו של המחבר – ששמו אינו ידוע לנו⁴³ – השתתף גם הוא בעיבוד הספר. לשונו של הבן מצויה שלוש פעמים ב'ספר האסופות': 'לא יישר בעיני אבא מרי' (הלשון המקורית של האב נשתמרה בכ"י המבורג: 'אני כאשר ראיתי המעשה לא ישר בעיני');⁴⁴ 'אבא מרי קבל' (הלשון המקורית הייתה: 'אני קבלתי');⁴⁵ 'כאשר ראה לאבא מרי פעם אחת' (הלשון המקורית: 'כאשר ראיתי מעשה פעם אחת').⁴⁶ שינויים אלו הטעו את גלסברג, וכאמור הוא הסיק שמחבר ההלכות שב'ספר האסופות' – ר' גרשום הגוזר – היה בנו של החכם שכתב את ההלכות שבכ"י המבורג.

נמצינו למדים כי ר' גרשום כתב חיבור מקיף בהלכות מילה, אך המעתיקים עשו בחיבור כראות עיניהם, ואף שינו לעתים את לשונו של המחבר מגוף ראשון לגוף שלישי. עיבוד זה הביא את גלסברג למסקנה מוטעית ששני חיבורים לפניו – זה שבכ"י המבורג, של ר' יעקב הגוזר, וזה שב'ספר האסופות', של ר' גרשום בנו, שסיפר על מעשי אביו. אך כאמור אין לפנינו שני חיבורים נפרדים כי אם חיבור אחד ועיבודו. ר' גרשום הוא שכתב את החיבור, והוא מבוסס על ניסיונו הרב כמוהל ועל מסורות שקיבל מרבו, ר' יעקב הגוזר. ר' יעקב הגוזר, שגם הוא היה מוהל מומחה, כלל לא כתב הלכות מילה.⁴⁷ מאחר ש'אבא מרי' שנזכר בחיבורו של ר' גרשום אינו ר' יעקב הגוזר, כפי שסבר המהדיר, אלא ר' גרשום עצמו, יש לבדוק מחדש מה הייתה הקרבה המשפחתית בין שני המוהלים הללו. ב'ספר האסופות'

40 זכרון ברית לראשונים (שם), עמ' 46 ועמ' 118.

41 שם, עמ' 118, 48.

42 שם, עמ' 123, 70. גם ר' אלעזר מזורמייזא הזכיר מאורע זה בקצרה: 'פעם אחת אירע המילה ביום ראש השנה והחזן שהתפלל אמר [...]'] (ספר רוקח, פאנו רס"ה, סי' קיב). וראה להלן בנספח.

43 ייתכן שלר' גרשום היה בן בשם יעקב; ראה בציטטה מכ"י ירושלים המובאת להלן ליד הערה 127.

44 זכרון ברית לראשונים (לעיל הערה 23), עמ' 115, 19.

45 שם, עמ' 116, 19 (בכ"י ירושלים, דף 47ב, דילג הסופר על המשפט הזה מחמת הדומות).

46 שם ושם.

47 בכ"י אוקספורד, בודליאנה 460, Mich. 460, דף 196ב, נכתב כי ר' יעקב חי בשפירא: 'פעם אחת אירע לר' יעקב המוהל משפירא שבא לימול נער אחד וראה צרעת בבשר הערלה'. אך בכל כתבי היד האחרים לא נזכרה כאן העיר שפירא, וכנראה אין זו אלא טעות של המעתיק. השווה: זכרון ברית לראשונים (שם), עמ' 31-32, 117; כ"י אוקספורד, בודליאנה 34, Opp. Add. fol. 294 (ר' גרשום התגורר בוורמייזא; ראה להלן ליד הערה 128).

נכתב פעם אחת כי ר' גרשום הוא בנו של ר' יעקב – 'סליק סדר המילה כאשר סדרו ר' גרשם בר' יעקב הגזור לפי סברתו ולפי דעתו'.⁴⁸ גלסברג צירף את הידיעה העולה ממשפט זה לאזכורים של 'אבא מארי' ב'ספר האסופות', והגיע למסקנה שר' גרשום היה בנו של ר' יעקב הגזור. אך לבי נוקפני בדבר, שהרי ר' גרשום הזכיר פעמים רבות בחיבורו את ר' יעקב הגזור, ולא ציין ולו פעם אחת שהוא אביו. מסתבר בעיניי כי טעות קלה נפלה כאן ב'ספר האסופות', וכי יש להגיה בו: 'כאשר סדרו ר' גרשום (בר') [בשם ר'] יעקב הגזור'. ואם כך הוא, אין כל קשר משפחתי בין שני המוהלים המומחים הללו.

4. ר' אלעזר מוורמייזא, 'ספר רוקח'

ר' אלעזר מוורמייזא כתב את ספרו בגוף ראשון וציין בו את קרבתו המשפחתית לחכמים שהוזכרו.⁴⁹ אך לעתים שינו המעתיקים את לשונו, ולכן אנו מוצאים ב'ספר רוקח' את שמו של ר' יהודה בן קלונימוס ממגנצא בלי התואר 'אבא מארי'.⁵⁰ לעתים נשתמרה לשונו המקורית של המחבר רק בפי חכמים שציטטו מהספר, כפי שתעיד הדוגמה דלקמן:

רבי יב"ק ממגנצא ורבי יב"ק משפירא ורבי	קבלתי מאבא מרי רבי יב"ק ומרבי יהודה
רא"ם, אם נותנין לכהן טבעת או בגד או כתנת	משפירא ומר' אלעזר ממץ אם נותני' (לכיסו)
ואינו שוה ה' סלעים, אע"פ שמקבלו הכהן בה'	[לכהן] טבעת או חפץ או בגד ואינו שוה ה'
סלעים אין בנו פדוי (ספר רוקח).	סלעי, אע"פ שמקבל הכהן כה' סלעי אין בנו

פדוי (מרדכי הגדול).⁵¹

נטייתם של המעתיקים לעבד את לשונו של 'ספר רוקח' ניכרת עוד יותר בהעתקות הארוכות מספר זה בכ"י פרמה 3057 (דה רוסי 1033; ריצ'לר 1554).⁵² הסופר העתיק לעתים את לשון המחבר כצורתה, אך

48 ראה לעיל ליד הערה 34. בכ"י אוקספורד 34 Opp. Add. fol. 94, כתב הסופר ר' סליק סדר המילה.

49 על זמנו של 'ספר רוקח' ראה להלן בנספח, ליד הערה 148.

50 'ריב"ק ממגנצא' (רוקח [לעיל הערה 42], סי' שמו); 'פסק רבי' יב"ק ממגנצא שהטלית שיש לאדם אם ימות יתנו סביבותיו בקברו, וכן צוה לעטפו בטליתו במותו ולהניח ציציותיו בידו' (שם, סי' שסא; כך גם ב'ספר האסופות', כ"י פיינברג [ראה עליו לעיל ליד הערה 32], דף 108ב, ושם: 'פסק רבנא יהוד' בן רבנא קלונימוס ממגנצא [...]) וכן צוה עלי' לעטפו בטליתו'. במקום אחד נזכר ב'ספר רוקח' ר' אלעזר מוורמייזא עצמו: 'וצריך ליבדוק שלא יקפוץ המת אצבעות ידיו, כן שמעתי ממורי ה"ר אלעזר בן רבי יב"ק ז"ל' (רוקח [שם], סי' שטז); ראה על כך: רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשס"ו, עמ' 34-35.

51 רוקח (שם), סי' שס (ובלשון דומה בכ"י בודפשט, האקדמיה למדעים, אוסף קאופמן 76 A, עמ' 82, בגיליון: 'הורה ריב"ק ממגנצא'. על כתב היד ראה: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ו, עמ' 143, הערה 187); מרדכי הגדול, כ"י אוקספורד, בודליאנה 42 Opp. (נויבאואר 678), דף 390א, וכך גם בחיבור המכונה בטעות 'פסקי רבינו יוסף', ראה: שיטת הקדמונים, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ב, עמ' שסח, סי' רנד (על חיבור זה ועל מחברו ראה: עמנואל [שם], עמ' 266-269). והשווה גם הלשון ב'ספר האסופות': 'זמור' הר' אלעזר כתב שכן קבל מאביו ר' יב"ק [...] (מהדורת א"י דוואס, לונדון תש"א, עמ' קסג, סי' קעה). ועיין עוד: יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת י"ל מימון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 23.

52 כ"י פרמה, דפים [8-17] (רוקח [שם], סי' תי-תסט); דפים [18-21] (שם, סי' תצב-תצג, תצה-תצז, תצח, תפא-תפד). כתב היד נעתק כנראה בגרמניה בסביבות שנת 1310; ראה: B. Richler and M. Beit-Arié, *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: Catalogue*, Jerusalem 2001, pp. 467-468

לעתים שינה את דבריו מגוף ראשון לגוף שלישי. כך מוצאים אנו בכתב יד זה את לשונו המקורית של ר' אלעזר 'וקבלתי מאבא מרי רבינו יב"ק ומרבי רבינו משה הכהן',⁵³ אך לצדה לשון מעובדת: 'וראה מורי הלכה למעשה אביו וכל רבני שפירא ומגנצא היו מתירין' (ב'ספר רוקח' הנדפס: 'ראיתי אבא מרי ה"ר יב"ק זצ"ל הוא וכל בני שפירא ומגנצא היו מתירין');⁵⁴ 'ואביו של מורי היה משער' (ב'ספר רוקח': 'ואבא מרי ה"ר יב"ק היה משער');⁵⁵ 'וכן נראה למורי' הלכה למעשה שאביו וכל רבותינו' (ב'ספר רוקח': 'וכן ראיתי הלכה למעשה לאבא מרי הריב"ק זצ"ל ולכל רבותי').⁵⁶

5. ר' אלעזר מוורמייזא, ספר 'מעשה רוקח'

ספר 'מעשה רוקח', שאף הוא פרי עטו של ר' אלעזר מוורמייזא, מצוי בידינו בשני עדי נוסח: במהדורת הדפוס (סאניק תרע"ב), המבוססת על כתב יד שלא השתמר בידינו; ובכ"י ברלין, המוזאון היהודי VII.5.262 (לשעבר כ"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 14). מקצת ההלכות שבספר מצויות בשני עדי הנוסח הללו, ומקצתן – רק באחד מהם.⁵⁷

בנוסח שבכ"י ברלין שונתה לעתים, אך לא תמיד, לשונו של המחבר, ודברים שכתב בגוף ראשון הובאו שם בגוף שלישי.⁵⁸ מקצת השינויים הללו מטעים מאוד, משום שר' אלעזר הזכיר בכתביו שני חכמים בעלי שם כמעט זהה – אביו, ר' יהודה בן קלונימוס בן משה ממגנצא, ורבו, ר' יהודה בן קלונימוס בן מאיר משפירא – והשינויים עלולים להביא את הקורא למסקנה שגויה בדבר זהותו של החכם המצוטט. כך למשל נכתב בכ"י ברלין: 'ומורי ה"ר יב"ק לב בין דבוק בין אינו דבוק מה שנתבשל עמו מתיר ומשליך הלב אע"ג דחלק הוא' – והקורא מבין בוודאי כי העדות היא על מנהגו של ר' יהודה בן קלונימוס משפירא, רבו של ר' אלעזר; אך מדברים מקבילים שב'ספר רוקח' אנו למדים כי לשון זו מעובדת, שהרי שם כתב ר' אלעזר: 'ואבא מרי ה"ר יב"ק היה משער בין לב דבוק בעוף בין אינו דבוק [...]'.⁵⁹ נמצא אפוא שר' אלעזר העיד כאן על מנהגו של אביו, ר' יהודה בן קלונימוס בן משה ממגנצא, ולא על מנהגו של רבו, ר' יהודה בן קלונימוס בן מאיר משפירא. במקום אחר הלשון בכ"י ברלין היא: 'מעשה שמלחו דגים בקערה שהיו אוכלות בהן השפחות בש[נ]ר' נבילה ושאלו לה"ר יב"ק ואסר הדגים' – ושוב עשוי הקורא להסיק כי הכוונה לר' יהודה בן קלונימוס משפירא; אך גם כאן הלשון

53 כ"י פרמה, דף [9א]; רוקח (שם), ס' תיח.

54 רוקח (שם), ס' תלט; כ"י פרמה, דפים [11ב-12א]. בספר 'מעשה רוקח' – שאף הוא פרי עטו של ר' אלעזר מוורמייזא, ושיידון בסמוך – כתובים הדברים בגוף ראשון: 'ראיתי שאבי מורי ה"ר יב"ק כבד בין דבוק בין שאינו דבוק בעוף שיער בס' נגד הכבד וכן כל רבני שפירא הורו כן' (עמנואל [לעיל הערה 50], עמ' 28).

55 רוקח (שם), ס' תמא; כ"י פרמה, דף [12א]. בספר 'מעשה רוקח' כתובים הדברים בגוף שלישי: ראה להלן ליד הערה 59.

56 רוקח (שם), ס' תנא; כ"י פרמה, דף [12ב]. השווה ללשון בספר 'מעשה רוקח': עמנואל [לעיל הערה 50], עמ' 27.

57 ראה: עמנואל (שם), עמ' 41-44.

58 הדוגמאות דלהלן לקוחות כולן מן ההלכות שנשתמרו רק בכ"י ברלין. לדוגמאות נוספות ולדיון מקיף יותר בעניין זה ראה: עמנואל (שם), עמ' 19-20, 21-22, 28-30, 33-34.

59 כ"י ברלין, דף 101א, ס' תרע; רוקח [לעיל הערה 42], ס' תמא; וראה לעיל ליד הערה 55.

מעובדת, שהרי ב'ספר רוקח' נכתב: 'דגים שנמלחו בקערה [...] ואסר אבא מרי מר יב"ק הדגים'.⁶⁰ בשתי הדוגמאות הנזכרות אפשר לעמוד על העיבוד שנעשה בכ"י ברלין מתוך המקבילות שב'ספר רוקח'. במקרים אחרים אין מקבילה לדברים ב'ספר רוקח', אך אפשר בכל זאת להכיר כי הלשון שבכ"י ברלין מעובדת היא, על פי ציטוטי הראשונים מספר 'מעשה רוקח', ששמרו על לשונו המקורית של המחבר, למשל:

מעשה בשפחה שהיבהבה (רגיל) [רגלי]   מעשה בגויה שהבהבה רגלים של כבש [...] אבל
כבש [...] ונר' להיתיר דאמ' שמואל   אני אליעזר ברבי יהודה מצאתי להיתיר
[...] [כ"י ברלין].   מדקאמר שמואל [...] [הגהות לספר שערי דורא].⁶¹

לסיכום, השינויים בניסוח הדברים מגוף ראשון לגוף שלישי שנעשו בכ"י ברלין מטעים מאוד, ולולי המקבילות שב'ספר רוקח' ובציטוטי הראשונים עלולים היינו להגיע למסקנה מוטעית באשר לזהותם של כותב הדברים ושל החכמים שציטט בחיבורו.

6. ר' יוסף אופיצ'אל, ספר 'יוסף המקנא'

ספר 'יוסף המקנא' כולל את ויכוחיו של ר' יוסף אופיצ'אל עם הנוצרים באמצע המאה השלוש עשרה. יהודה רוזנטל, שהוציא לאור את הספר, הגיע למסקנה שכתב היד השלם היחיד של הספר 'כתוב פעמים בגוף שלישי ופעמים בגוף ראשון'; פעמים מתחיל בגוף שלישי ומסיים בגוף ראשון [...] מכאן יש להסיק, שהמעתיק הראשון השתמש בנוסח שיצא מתחת ידי המחבר והוא עיבד אותו.⁶²

7. ר' שמואל מפלייזא, פירוש לפיוט 'אל אלהי הרוחות'

ר' שמואל בן שלמה מפלייזא, מהבולטים שבחכמי צרפת במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה,⁶³ כתב פירוש הלכתי מקיף לפיוט 'אל אלהי הרוחות'. פירוש זה הועתק במלואו בספר 'אור

60 כ"י ברלין, דף 103ד, סי' תשמ; רוקח (שם), סי' תיג. הלשון המעובדת מצויה גם במקבילות: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 786, דף 168א (נדפס: שיטת הקדמונים [לעיל הערה 51], עמ' שכ, סי' ב); תשובות בעלי התוספות, מהדורת א"י איגוס, ניו יורק תשי"ד, עמ' 103, סי' לו; ספר האסופות (לעיל הערה 51), עמ' קע, סי' קפב; שבלי הלקט, החלק השני, מהדורת ש' חסידה, ירושלים תשמ"ח, עמ' קל, סי' לו (וראה: שם, הערה 44).

61 כ"י ברלין, דף 105א-ב, סי' תשס; שערי דורא, א, מהדורת י"נ פרייליך, וראנוב ת"ש, דף מג ע"ב, סי' טו, הגהה ד. ובלשון דומה בספר האסופות (שם), עמ' קע-קעא, סי' קפב, ושם: 'אבל אני הקטן מצאתי להיתיר'. וראה גם: 'מעשה שנמלחו שתי פרות לייבש [...] והתיר הר"ר יב"ק' (כ"י ברלין, דף 105ד, סי' תשסח; וכך גם במרדכי, חולין, סי' תרעג, ובתשובות בעלי התוספות [לעיל הערה 60], עמ' 103, סי' לח), לעומת 'והיתיר א"מ הר' יב"ק' (כ"י קיימברידג' Or. 786, דף 168ב; נדפס: שיטת הקדמונים [לעיל הערה 51], עמ' שכא, סי' ח).

62 ספר יוסף המקנא לר' יוסף ב"ר נתן אופיצ'אל, מהדורת י' רוזנטל, ירושלים תשל"ל, עמ' כט. על המחבר וזמנו ראה: שם, עמ' טו-יח.

63 ראה עליו: א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם,⁴ ירושלים תש"ם, עמ' 461-465; אוצר פסקי הראשונים על הלכות פסח, מהדורת ג' צינגער, ברוקלין תשמ"ה, עמ' טו-מא. הידיעה האחרונה על אודות ר' שמואל היא על השתתפותו בוויכוח על התלמוד בפריז בראשית שנות הארבעים של מאה זו.

זרוע', והוא מצוי בידינו בכתבי יד נוספים.⁶⁴ בדרך כלל שמר ר' יצחק אור זרוע על לשונו המקורית של המפרש, שכתב את דבריו בגוף ראשון. גם דבריו של ר' שמואל על קרובי משפחתו – כגון 'חמותי ז"ל אמרה לי בשם מורי חמי ה"ר אברהם בן רבינו חיים' – הועתקו בספר 'אור זרוע' ללא כל שינוי.⁶⁵ עם זאת במקרים אחדים, כולם בהלכות אפיית המצות, שינה ר' יצחק אור זרוע (או אחד המעתיקים) את לשונו האישית של ר' שמואל מפלייזא. הנה שלוש דוגמאות לדבר:⁶⁶

וצריך לאפות מידה אחת ובשעת	ואני רגיל להורות לאפות מדה של חלה ובשעת
הפרשתה יפריש בשביל כולם ותפטור	הפרשה יפריש בשביל כולם בצירוף סל. ויש חלוקי'
האחרות בצירוף הסל. ויש אוסרים	עלי ואומ' דמ"מ מתקן בי"ט. וטעמא דידי עיק(ו)ר
משום דהוי מתקן ביום טוב. ומורי אומר	איסור הפרשה אינה אלא מדרבנן (כ"י מוסקווה). ⁶⁷
דאיסור הפרשה אינו רק מדרבנן (אור זרוע).	
אגורי – שם מקום. ויש מפרשים ששמנו	אגורי – שם מקום. ואני קבלתי ששמנו אגור בתוכו
אגור בתוכו ויפלוט יותר (אור זרוע).	פן יפליט יותר (כ"י מוסקווה). ⁶⁸
ור' חיים כהן פירש משום דאמרינן	ואני שמעתי בש' רבי' חיים כה"צ [כהן צדק]
פרק מי שהיה טמא [...] יש שאסרו המצות	ובשם ר' יצחק ב"ר אברהם שהטעם משום דאמרי'
אפילו בדיעבד ושיבוש הוא (אור זרוע).	פ' היה טמא [...] ויש שאוסרין המצות אפי' בדיעבד.
	ואומ' אני כי שגו ברואה (כ"י מוסקווה). ⁶⁹

בשולי הדברים אעיר כי ר' יצחק אור זרוע עצמו נזכר בחלקים אחרים של ספרו בגוף שלישי. אוכזרים אלו מצויים כולם במדור השאלות והתשובות שבספר, בכותרות לתשובות שכתב ר' יצחק אור זרוע. וזה פירוט האזכורים:⁷⁰ (א) 'השיב אבא מרי שיחיה';⁷¹ (ב) 'תשובת אבא מארי

64 אור זרוע, ב, זיטמיר תרכ"ב, עמ' 114-120, ס' רנו; אור זרוע השלם: הלכות מועדים וזרעים, מהדורת ש"י קליין, ירושלים תשס"ו, עמ' נו-קנד (על כתבי היד הנוספים של הפירוש ראה: שם עמ' 12-13); אוצר פסקי הראשונים (שם), עמ' יג-קמט.

65 אור זרוע השלם (שם), עמ' קג.

66 הדברים צוינו כבר בחילופי הנוסח לאור זרוע השלם (שם), ושם במבוא, עמ' 12-13, וביתר הרחבה במאמרו של המהדיר: ש' קליין, 'מים שלנו – דעת הר"ש מפלייזא והשלכותיה', מוריה, כו, ד-ו (תשס"ד), עמ' ד-יא.

67 אור זרוע השלם (שם), עמ' קו; כ"י מוסקווה, ספריית המדינה הרוסית, אוסף גינצבורג 1274, דף 23.

68 אור זרוע השלם (שם), עמ' קח; כ"י מוסקווה, דף 4א.

69 אור זרוע השלם (שם), עמ' קח-קט; כ"י מוסקווה (שם).

70 הציונים להלן הם על פי מהדורתו החדשה של ספר אור זרוע, ירושלים תש"ע. מרבית הכותרות לתשובות (כגון 'תשובה לה"ר שמואל בר שבתאי נ"ע חתן המחבר' [א, עמ' תרמב, ס' תשמו], וכהנה רבות) אינן חלק אינטגרלי של הספר, והן נוספו בכתיבה מאוחרת בכתב היד שממנו נדפס הספר, כ"י אמסטרדם, ספריית רוונטליאנה 3, Ros., א, דפים 303-268. גם הכותרות לתשובות שם, א, עמ' קח-קי, ס' קיב-קטו, שר' יצחק אור זרוע נזכר בהן בברכת המתים, נוספו בכ"י אמסטרדם בכתיבה מאוחרת, והן אינן מכתבתו של הסופר של כתב היד עצמו; ראה: כ"י אמסטרדם, א, דפים 46, 47, 48. תצלום של כ"י אמסטרדם מצוי באתר <http://dpc.uba.uva.nl/inventarissen/ubainv72>

71 אור זרוע (שם), א, עמ' תרטו, תחילת ס' תשלט. כך הוא בכ"י אמסטרדם, א, דף 268. בספר הנדפס נכתב לאחר כותרת זו 'תשובה לה"ר אביגדור וה"ר אלעזר אחיו', אך דברים אלו הם תוספת של המדפיסים ואינם בכתב היד.

שיחיה;⁷² (ג) 'תשובת אבא מארי שיחיה לאורך ימים';⁷³ (ד) 'תשובת מורי ה"ר יצחק שיחיה לאורך ימים'; ובסוף התשובה – 'סליקא תשובת מורי הגדול ה"ר יצחק בר משה נ"ע [!];⁷⁴ (ה) 'שאלת אבא מרי מהרב ר' שמואל בן הרב ר' ברוך ממיינצא וצ"ל, מצאתיו בשלהי גיטין'.⁷⁵ כותרות אלו אינן מלמדות על שינויי לשון שנעשו בספר 'אור זרוע' דוגמת אלו הנדונים במאמר זה. כותרות אלו מלמדות על תופעה אחרת לגמרי – בנו של המחבר הוסיף בספר תשובות של אביו (כותרות א-ג, ה), והוא עשה זאת עוד בחיי האב. אחד מתלמידיו האחרים של ר' יצחק אור זרוע למד כנראה ממעשיו של הבן, והוסיף גם הוא תשובה אחת לספר (כותרת ד).

8. ר' יצחק מקורבייל, 'ספר מצוות קטן'

במהדורה הנדפסת של 'ספר מצוות קטן' (סמ"ק)⁷⁶ שונתה לעתים קרובות לשונו של המחבר מגוף ראשון לגוף שלישי.⁷⁷ לצורך הדיון כאן אפילו אינני צריך להזדקק לכתבי יד של סמ"ק (ומאלו נשתמרו הרבה; הקדום שבהם נעתק בשנת 1280 – שנת פטירתו של המחבר, שלוש שנים בלבד לאחר שסיים לכתוב את ספרו).⁷⁸ די אם אשווה את הנוסח המעובד שבסמ"ק הנדפס לנוסח המקורי שנשתמר בסמ"ק מצוריק.⁷⁹ כך למשל נדפס בסמ"ק: 'ומורי הר"י אבי הספר אומר מפי רבותיו', והלשון המקורית נשתמרה בסמ"ק מצוריק: 'ואני אוסר מפני רבותיי';⁸⁰ בסמ"ק: 'ומורי הרב רבינו יצחק אומר', ואילו בסמ"ק מצוריק: 'ואני אומר';⁸¹ בסמ"ק: 'ומורי הר' יצחק לא קבל כן [...] משום דקשיא ליה [...],

72 אור זרוע (שם), עמ' תרכג, סי' תשמ, תחילת סעיף ז. תשובה זו מצויה רק בכ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג', ספריית קלאו 154, המכיל רק את חלק התשובות שבספר 'אור זרוע'. היא נדפסה לראשונה על ידי ע' פוקס, 'שלוש תשובות חדשות של ר' יצחק בר' משה בעל "אור זרוע"', תרביץ, ע' (תשס"א), עמ' 115-118. לתיאור מפורט של כתב יד זה ראה: הנ"ל, 'תשובות אשכנזיות בעניין "מתנתא טמירתא"', קבץ על יד, כ' (תשע"א), עמ' 118-123.

73 כ"י אמסטרדם (לעיל הערה 70), דף 284ב. בדפוס חסרה כותרת זו, ובמקומה נכתבה כותרת אחרת (אור זרוע [שם], סוף עמ' תרנז, תחילת סי' תשנג).

74 אור זרוע (שם), עמ' תרפה-תרפז, תחילת סי' תשעד וסיומו. כ"י אמסטרדם, דפים 298ב, 299ב.

75 אור זרוע (שם), עמ' תרצד, תחילת סי' תשפא. גם תשובה זו מצויה רק בכ"י סינסינטי. היא נדפסה לראשונה על ידי תא-שמע (לעיל הערה 9), א, עמ' 164-166.

76 עמודי גולה (סמ"ק), סאטמאר תרצ"ה. 'ספר מצוות קטן' תופס מקום מכובד ברשימת הספרים הזקוקים בדחיפות למהדורה ביקורתית. משפטים שלמים נשמטו בספר הנדפס שבידינו (ראה למשל: ש' עמנואל, 'ואיש על מקומו מבואר שמו': לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק, תרביץ, סט [תש"ס], עמ' 429, הערה 27); הגהות מאוחרות – ובכללן העתקות מרובות מספר 'שולחן ערוך' (!) – נשתרבבו לתוך הספר, וההבחנה בין דברי סמ"ק לבין הגהות ר' פרץ איננה ברורה.

77 דבריי כאן מוסבים על דברי סמ"ק, ולא על הגהות ר' פרץ לספר. ייתכן מאוד שאף בהגהות ר' פרץ שונתה לשונו של המחבר מגוף ראשון לגוף שלישי, אך עניין זה דורש מחקר מקיף יותר. ראה לפי שעה: י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלים תשנ"א, עמ' 771, הערה 3.

78 ראה: עמנואל (לעיל הערה 51), עמ' 198-199.

79 סמ"ק מצוריק, מהדורת י"י הר-שושנים-רוננברג, א², ירושלים תשמ"א; ב-ג, ירושלים תשל"ז-תשמ"ח. על טיבו של סמ"ק מצוריק ראה: אורבך (לעיל הערה 63), עמ' 574-575, ובספרות הרשומה שם.

80 סמ"ק (לעיל הערה 76), עמ' סה, מצוה צז; בהגהה; סמ"ק מצוריק (שם), א, עמ' רח.

81 סמ"ק (שם), עמ' רכט, מצוה רכב; סמ"ק מצוריק (שם), ב, עמ' שמב.

ואילו בסמ"ק מצורִיך: ואני לא קבלתי כן [...] משום דקשיא לן [...] (ובאחד מכתבי היד הקדומים של סמ"ק: 'ומורי רש"י לא קבל כן', דהיינו מורי רבי שיחיהו)⁸² וכהנה רבות. לפעמים השתבשו המעתיקים-המעבדים במלאכתם. למשל בהלכות חול המועד פסק ר' יצחק מקורבייל (כפי שנדפס לנכון בסמ"ק מצורִיך): 'פרקמטיא כל שהוא אסור [...] אך אם היה מוכר כדי להרבות בסעודת יום טוב ממה שמרויח מותר, וכן היה נוהג אבי ספר הגדול בהלואה'. בסמ"ק הנדפס תיקן המעתיק, כדרכו, וכתב: 'וכן היה נוהג מורי בהלואה', כאילו כוונה העדות למנהגו של ר' יצחק מקורבייל. אך למעשה העיד כאן ר' יצחק על מנהגו של ר' משה מקוצי, שכתב ב'ספר מצוות גדול': 'ואני רגיל לומר למלואים בחול המועד שיקחו הרבית של אותו שבוע מיד מן הגוי ויוציאוהו ליתרון שמחת יום טוב'.⁸³ נמצא אפוא שרצונו של המעתיק לשנות את לשונו של המחבר מגוף ראשון לגוף שלישי הביא אותו לכלל טעות.

דוגמה נוספת לשיבוש שנוצר בעקבות מעשי המעתיקים מצויה בדיונו של ר' יצחק מקורבייל בהלכות יין נסך, שם הביא דברים ש'קבל רש"י מרבתי' בעניין חותם של יין שהתקלקל. דברים אלו סותרים את כל הידוע על דעתם של רש"י ושל רבותיו בנושא זה, אך הם מצויים (בחיפוש נוסח מועריים) הן בסמ"ק הנדפס, הן בסמ"ק מצורִיך והן בעשרות כתבי יד קדומים של סמ"ק.⁸⁴ אלא שאף כאן הטעו אותנו המעתיקים של הספר, כפי שמתברר משני כתבי יד אחרים של סמ"ק, שלשונם כאן היא: 'וכן קבל מורי גיסי הק' הר"י וצו"ל מרבתי'.⁸⁵ אני משער שהנוסח המקורי של ר' יצחק בהלכה זו היה: 'וכן קבלתי מרבתי'; לאחר שנפטר ר' יצחק שינה אחד מגיסיו את הלשון וכתב את הנוסח שבשני כתבי היד הללו;⁸⁶ ואילו מעתיק קדום אחר שינה את הלשון עוד בחי' ר' יצחק וכתב: 'וכן קבל רש"י [רבי שיחיהו] מרבתי'.⁸⁷ – בדיוק כמות שמצאנו לעיל, שמעתיק אחר של סמ"ק תיקן את לשונו של המחבר וכתב: 'ומורי רש"י לא קבל כן'.⁸⁸

82 סמ"ק (שם), עמ' רמה, מצוה רלה, הגהה א; סמ"ק מצורִיך (שם), ב, עמ' שצא; כ"י מילנו, אמברוזיאנה X 111 Sup, דף 103א. ראה גם: 'נראה למורי הר' יצחק' בסמ"ק, ואילו בסמ"ק מצורִיך: 'ולי נראה' (סמ"ק [שם], עמ' רמא, מצוה רכה; סמ"ק מצורִיך [שם], ב, עמ' שסט); וכן: 'נראה להרב רבי יצחק וצ"ל' בסמ"ק, ואילו בסמ"ק מצורִיך: 'נראה לי' (סמ"ק [שם], עמ' רנד, סוף מצוה רמח; סמ"ק מצורִיך [שם], ג, עמ' מה).

83 סמ"ק מצורִיך (שם), ב, עמ' רטז; סמ"ק (שם), עמ' קעו, מצוה קצה; ספר מצוות גדול (סמ"ג) השלם, א, ירושלים תשנ"ג, עמ' שיט-שכ, לארין עה.

84 סמ"ק (שם), עמ' רלט, מצוה רכד; סמ"ק מצורִיך (שם), ב, עמ' שסג. על הנוסחאות בכתבי היד ראה: ח' סולוביצ'יק, היין בימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 273-275.

85 כ"י פריז, הספרייה הלאומית 382, héb. 116 א; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 381, דף 81א. בכתב יד נוסף פתח המעתיק את ראשי התיבות (כנראה מדעתו) וכתב: 'וכן קיבל רבי' יעקב מרבתי'; ראה: סולוביצ'יק (שם), עמ' 275.

86 אני משער שהגיס המדובר הוא ר' יוסף בן אברהם, שהוסיף דברים בספר 'מרדכי' והזכיר בהם את 'גיסי ה'ר' יצחק מקורבייל; ראה עליו: עמנואל (לעיל הערה 51), עמ' 211-218.

87 לשון דומה מאוד מצויה בכתב היד הקדום ביותר של סמ"ק – שאיננו בהכרח כתב היד המדויק ביותר – שבו כתב המעתיק 'וכן קבל מר'ש מרבתי', דהיינו מורי שיחיהו. ראה: סולוביצ'יק (לעיל הערה 84), עמ' 275.

88 ראה לעיל ליד הערה 82.

9. ר' פרץ מקורבייל, 'ספר הדינים'

'ספר הדינים' של רבנו פרץ מצוי היה על שולחנם של כמה חכמים בימי הביניים, והם ציטטו ממנו קטעים אחדים. טופס שלם של הספר מצוי היה בכתב יד שנשמר בזמנו בבית המדרש לרבנים באיטליה (תחילה בפדובה ולאחר מכן בפירנצה וברומא), ויצחק משה אלבוגן תיאר אותו בהרחבה. ברבות הימים אבד כתב היד, ועם אבדנו נותר בידינו רק חלק מן החיבור, בכ"י וינה, הספרייה הלאומית hebr. 180 (שוורץ 66).⁸⁹ בשני כתבי היד הללו הוזכר רבנו פרץ בגוף שלישי, כאילו הוא איננו המחבר של הספר. אך מציטוטי הראשונים עולה שר' פרץ הוא שכתב את הספר, כמוכן בגוף ראשון, ושהסופרים של כתבי היד שינו את לשונו.⁹⁰ הנה דוגמה אחת לדבר:

<p>דין תיבה שאבד מפתח שלה, שאסור לשבור לא את התיבה ולא הפ[ותחת] [...] אך אומ' הר' יעקב מקינן דמותר להסיר יתדות שאחורי התיבה. אבל מהר"ף נחלק עליו ואוסר. והטעם פי' בעירובי' (כ"י וינה).</p>	<p>והר"פ ז"ל כתב שאסור לשבור תיבה או פותחת כשנאבד המפתח [...] והר' יעקב מקינן אומר שמותר להסיר היתדות שאחורי התיבה, ואני חולק עליו (ארחות חיים).⁹¹</p>
--	---

10. מהר"ם מרוטנבורג, 'הלכות שמחות'

קטעים ארוכים מ'הלכות שמחות' של מהר"ם מרוטנבורג הועתקו בספר 'מרדכי' למסכת מועד קטן, סי' תתס-תתקלג. לשונו של מהר"ם שונתה שם מגוף ראשון לגוף שלישי, כגון 'מעשה היה באשה אחת [...] ואמרתי לה להתאבל' ב'הלכות שמחות', ואילו ב'מרדכי': 'מעשה היה [...] ונשאל לרבינו מאיר ואמר לה להתאבל'.⁹² שמואל כהן, שכתב מחקר מקיף על ספר 'מרדכי',⁹³ התקשה בהסבר התופעה, שהיא לדבריו 'מעשה זיוף מכוון', וטען שלא ייתכן שר' מרדכי בן הלל עצמו העתיק את ההלכות לחיבורו ושינה את לשונו של מהר"ם. הוא הציע שאחד מתלמידיו של ר' מרדכי הוסיף את

89 ראה: J. Elbogen, 'Les "Dinim" de R. Perec', *REJ*, 45 (1902), pp. 99-111, 204-217; עמנואל (לעיל הערה 51), עמ' 208, הערה 90.

90 ראה: אלבוגן (שם), עמ' 209-210. על האפשרות שגם בהגהותיו של ר' פרץ לסמ"ק שונתה לשונו מגוף ראשון לגוף שלישי ראה לעיל הערה 77.

91 כ"י וינה, דפים 365-366א; ארחות חיים לרבנו אהרן הכהן (מלוניל): עניני שבת, מהדורת ש"י קליין וי' קליין, ירושלים תשנ"ו, עמ' 70-71, הלכות שבת, סעיף קמב. בכתב היד שעמד לפני אלבוגן הלשון הייתה 'ומה'ר פרץ נ"ע חולק עליו' (אלבוגן [לעיל הערה 90], סי' קמב). וראה: תוספות רבנו פרץ השלם על מסכת עירובין, מהדורת ח' דיקמן, ירושלים תשנ"א, דף לה ע"א, דיבור המתחיל 'ומתניתין', עמ' קח; מרדכי, עירובין, סי' תפח.

92 הלכות שמחות השלם מאת רבינו מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג ז"ל, מהדורת ע"ד לאנדא וי"א לאנדא, ירושלים תשל"ו, עמ' כג, סי' ו; מרדכי, מועד קטן, סי' תתסד.

93 S. Kohn, *Mardochei ben Hillel: Sein Leben und seine Schriften*, Breslau 1878; ובתרגום לעברית: ש' כהן 'ר' מרדכי בן הלל האשכנזי', סיני, ט (תש"א-תש"ב), עמ' רנו-רס; י (תש"ב), עמ' ו-יב, רט-רטו; יא (תש"ב-תש"ג), עמ' נח-סה, רס-רעז; יב (תש"ג), עמ' צט-קו; יג (תש"ג-תש"ד), עמ' רצד-שח; יד (תש"ד), עמ' לח-מו, שיד-שכד; טו (תש"ד-תש"ה), עמ' סד-עד, רלז-רמו; טז (תש"ה), עמ' רמז-רנה. להלן אצטט מתוך התרגום העברי.

'הלכות שמחות' של מהר"ם כהשלמה לספר 'מרדכי', ורק אז החליטו המעתיקים לשנות את דברי מהר"ם מגוף ראשון לגוף שלישי.⁹⁴

אין זה מענייני כאן לקבוע אם ר' מרדכי בן הלל עצמו שייבץ בספרו את הלכות שמחות של רבו, או שאחד מתלמידיו עשה כן. כל שאוכל לומר הוא ששינוי הלשון מגוף ראשון לגוף שלישי הוא כאמור תופעה נפוצה, ועל כן אי אפשר ללמוד ממנה על זהותו של החכם ששיבץ בספר 'מרדכי' את ההלכות הללו, וששינה את לשונו של המחבר.

11. ר' מרדכי בן הלל, ספר 'מרדכי'

ר' מרדכי בן הלל, שנהרג בפרעות בנירנברג בשנת 1298, ידוע בעיקר בזכות ספר 'מרדכי' שכתב. הלומדים והמעתיקים עשו שינויים רבים בספר זה, עד שבמאה החמש עשרה כבר ידועים היו שני נוסחים שונים שלו, 'מרדכי דבני ריינוס' ו'מרדכי דבני אושטרייך'.⁹⁵ אך עיסוקי כאן לא בשינויים הגדולים שנעשו בספר, כי אם דווקא באלו הקטנים – בהמרת דבריו של המחבר מגוף ראשון לגוף שלישי.

ר' מרדכי בן הלל השקיע את מרב מאמציו באיסוף דבריו קודמיו, ואת דעתו האישית ביטא רק לעתים רחוקות. לשונו המקורית של ר' מרדכי הייתה כמובן בגוף ראשון – 'נראה לי', 'קשה לי אני מרדכי' וכדומה, ולעתים השתמש גם בלשון 'נראה לי הדיוט'.⁹⁶ לשון זו שונתה על ידי המעתיקים, והם הפכו לגוף שלישי – 'נראה למורי ר' מרדכי', 'קשה למורי ר' מרדכי' וכדומה. בכתבי היד הקדומים של ספר 'מרדכי', כגון כ"י בודפשט, הספרייה הלאומית 2⁹¹, שנעתק בשנת קל"ג (1372-1373),⁹⁷ עדיין שימשו לסירוגין לשונות בגוף ראשון ('זק' לי אני מרדכי') בצד לשונות בגוף שלישי ('זמו' הר' מרדכי תמיה'),⁹⁸ ואילו בכתבי היד המאוחרים נקבעה תמיד הלשון המעובדת, בגוף שלישי.

מלאכת העיבוד של ספר 'מרדכי' נעשתה על ידי מספר חכמים ובתקופות שונות. היא החלה עוד בחיי המחבר, שהרי הוא נזכר לעתים בנוסח המעובד בברכת החיים: 'נר' למורי הר' מרדכי שיחיה' (במקום: 'נ' לי אני הדיוט').⁹⁹ בנו של ר' מרדכי¹⁰⁰ השתתף גם הוא במלאכת העיבוד, והוא כתב: 'ולאבא

94 שם, יד, עמ' מב-מג.

95 ראה: שם, יג, עמ' רצד-שב; יד, עמ' מה-מז; י' רוט ומ"א רבינוביץ, 'מבוא לספר המרדכי למסכת קידושין ולמסכת גיטין', מחקרים ומקורות, ב, א (תש"ן), עמ' 2-38.

96 י' הורביץ ערך רשימה חלקית של המקומות שבהם השתמש ר' מרדכי בן הלל בלשון זו, ואפשר להוסיף על רשימתו עוד הרבה; ראה: מרדכי השלם על מסכתות ר"ה, יומא, סוכה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 32-33.

97 לתיאורו של כתב היד ראה: כהן (לעיל הערה 93), ט, עמ' רנט-רסד.

98 מרדכי, שבת, כ"י בודפשט, דף 22א: 'זק' לי אני מרדכי' (ס' רסה בנדפס, ונכפל שם, ס' תנו), אך שם בסמוך, דף 27ב: 'זמו' הר' מרדכי תמיה' (שם, סוף ס' תנט).

99 ראה להלן ליד הערה 103.

100 חמישה מבניו של ר' מרדכי בן הלל נהרגו יחד עמו בפרעות בנירנברג בשנת 1298, אך שמותיהם אינם ידועים לנו; ראה: S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorabuches*, Berlin 1898, p. 33. בן אחד שידוע בשמו – ואינני יודע אם נהרג בשנת 1298 – הוא ר' יוסף. הוא ידוע רק מתוך פיוט שכתב בנו, ושתחילת האקרוסטיכון שלו 'יחיאל הצעיר ברבי יוסף בן הקדוש הרב רבי מרדכי ברבי הלל'; ראה כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה

מורי ה"ר מרדכי נראה' (במקום: 'ולי הדיוט נראה').¹⁰¹ למזלנו השתמר ספר 'מרדכי' בכתבי יד רבים, והם מציגים היטב את מגוון התיקונים שעשו המעתיקים השונים של הספר. הנה דוגמאות אחדות לדבר:¹⁰² (א) הלשון המקורית של ר' מרדכי הייתה: 'נראה לי אני הדיוט', אך במקצת כתבי היד הנוסח הוא: נראה למורי ה"ר מרדכי שיחיה;¹⁰³ (ב) הלשון המקורית של ר' מרדכי הייתה: 'אני הדיוט ראיתי', אך במקצת בכתבי היד הנוסח הוא: 'ומו' ה"ר מרדכי שיחיה ראה' או 'והר' מרדכי זצוק"ל ראה';¹⁰⁴ (ג) הלשון המקורית של ר' מרדכי בן הלל, שנשתמרה רק בכתבי יד מועטים, היא: 'ומפי מהר"ם ז"ל שמעתי', ובכתבי יד אחרים הנוסח הוא: 'ומפי מור"ם ז"ל שמע מור' הר' מרדכי שיחיה' או 'ואבא מרי הר"ר מרדכי ז"ל שמע מפי מורינ' ז"ל' או 'ומפי מורינ' מאיר ז"ל שמע הר' מרדכי זצוק"ל';¹⁰⁵ (ד) הלשון המקורית של המחבר הייתה: 'נראה לי דמכאן משמע', אך בכתבי היד הנוסח הוא: 'נראה למורי שיחיה' או 'נראה לאבא מארי זצוק"ל' או 'נראה למו' מרדכי ז"ל';¹⁰⁶ (ה) הלשון המקורית של ר' מרדכי הייתה: 'ונ' ל' אני הדיוט ראה לדבריו', אך בכתבי יד אחרים הנוסח הוא: 'והר"ר מרדכי שיח' [יה] הביא ראה' או 'מורי הק' [דוש] הר' מרדכי הביא ראה'.¹⁰⁷

דוגמאות אלו, ואחרות כמותן, מלמדות על השינויים הקלים שעשו המעתיקים בספר 'מרדכי', הן בחייו של ר' מרדכי בן הלל והן לאחר מותו. שינויים אלו התמקדו בשינוי לשונו של המחבר מגוף ראשון לגוף שלישי, ואין להם דבר וחצי דבר עם העיבודים המקיפים יותר שנעשו בספר, כנראה

L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, דפים 52-א50, Cod. hebr. 23 (שטיינשניידר 144), Berlin 1865, p. 508

101 מרדכי, שבת, ס' תנדי; כ"י בודפשט, דף 220 וכו' וטיקן, הספרייה האפוסטולית 141, ebr., דף 273א. ר' מנחם מטיקטין הביא לשון נוספת: 'והר"ר מרדכי נראה' (חידושי אנשי שם על ספר המרדכי, שבת, ס' רנג, ס"ק ב, דף ע"ג בדפוס וילנה). וראה גם: 'תמה אבא מרי הר"ר מרדכי ז"ל על פסק האלפס' (מרדכי, שבת, ס' תסא [דף פא תחילת ע"ג בדפוס וילנה]), ואילו בכ"י וטיקן, דף 283ב: 'תמיה אני על פסק האלפס'; וכן: 'ולאבא מורי הר"ר מרדכי ז"ל נראה' (שם, ס' תסד [דף פב ע"ג]), ואילו בכ"י וטיקן, דף 288ב: 'ולי אני הדיוט נראה', ובכ"י בודפשט, דף 35ד: 'למורי הר' מרדכי נר'. לאזכורים נוספים של 'אבא מארי ר' מרדכי' ראה להלן; וכן: מרדכי השלם על מסכת מגילה, מהדורת מ"א רבינוביץ, ירושלים תשנ"ז, עמ' כו, שינויי נוסחאות, הערה ח.

102 דוגמאות נוספות הביא כהן (לעיל הערה 93), יב, עמ' קג.

103 מרדכי, ביצה, ס' תרפ (מרדכי השלם על מסכת ביצה, מהדורת י' הורוביץ וי' קלינמן [בתוך: מרדכי השלם על מסכתות ביצה-תענית, ירושלים תשנ"ה]), עמ' עה ובמדור 'נוסחאות'. וראה גם: שם, ס' תרעד (שם, עמ' סד ובמדור 'נוסחאות').

104 שם, ס' תרצא (שם, עמ' קה ובמדור 'נוסחאות').

105 מרדכי, תענית, ס' תרכג (מרדכי השלם מסכת תענית, מהדורת י' הורוביץ וא' חבצלת [בתוך: מרדכי השלם על מסכתות ביצה-תענית (לעיל הערה 103)], עמ' יח ובמדור שינויי נוסחאות; וראה גם: ש' עמנואל, 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של מהר"ם', שנתון המשפט העברי, כא [תשנ"ח-תש"ס], עמ' 183). וראה גם: מרדכי השלם (שם), ס' תרלד עמ' לא ובמדור שינויי נוסחאות – הלשון המקורית הייתה 'ולי אני הדיוט נראה', אך במקצת כתבי היד: 'למורי הר' מרדכי שיחיה נראה'.

106 מרדכי, מגילה, ס' תתלא (מרדכי השלם על מסכת מגילה [לעיל הערה 101], עמ' קיג ובמדור שינויי נוסחאות).

107 מרדכי, בבא קמא, ס' קפו (מרדכי השלם מסכת בבא קמא, מהדורת א' הלפרין וח' שורץ, ירושלים תשנ"ב, עמ' רלב ובמדור שינויי נוסחאות). וראה גם: שם, ס' פט (שם, עמ' קיד); ס' קיט (עמ' קמא); ס' קעב (עמ' ריג); ס' נה (עמ' רנג).

בתקופות מאוחרות יותר. מקצת השינויים הזעירים שנדונו כאן באו להחליף את הלשון 'הדיוט' שנקט ר' מרדכי כלפי עצמו, ואפשר היה לטעון כי נעשו מחמת רצונם של המעתיקים לשמור על כבודו של ר' מרדכי. אך השינויים נעשו גם במקומות שאין בהם כל חשש לכבודו של המחבר – כגון שינוי הלשונות של ר' מרדכי 'ומפי מהר"ם ז"ל שמעתי' ו'נראה לי' (דוגמאות ג-ד) – ועל כן ברור כי לא החשש לכבודו של המחבר הוא שעמד מאחורי השינויים שעשו המעתיקים בספר 'מרדכי'.

כהן, שכתב כאמור מונוגרפיה מקיפה על ר' מרדכי בן הלל, עמד נכון כשמצא שר' מרדכי נזכר בגוף שלישי בספר שהוא עצמו כתב. הוא הציע שר' מרדכי נהרג טרם סיים את ספרו, ולפיכך הרשו התלמידים לעצמם לשנות את לשונו. כהן אף הוסיף נופך דרמטי לדבריו וכתב כי 'יתכן שהטופס הראשון של ספר המרדכי, שעדיין לא היה נשלם, הותו בדמו של ר' מרדכי המחבר'.¹⁰⁸ הסבר זה נותר על כנו משך דורות רבים של מחקר, ולאחרונה חזר עליו חיים סולוביצ'ק: 'מפתיע ריבוי הגרסות לקטע זה במרדכי. גרסת הדפוס היא: "ומורי ה"ר מרדכי מצא". בכמה כתבי יד נאמרים הדברים בגוף ראשון: "ואני מצאתי". אחרים מביאים אותם סתם כ"וי"א" ויש שמשמיטים אותם כליל [...]. כידוע, המרדכי לא זכה להשלים את חיבורו. לאחר שמת על קידוש השם בשנת 1298 השלימוהו תלמידיו על פי הוספותיו והגהותיו'.¹⁰⁹

ההסבר שהציעו כהן וסולוביצ'ק לשינויים שבספר 'מרדכי' אינו יכול לעמוד, שהרי עיבודו של הספר החל כאמור עוד בחיי המחבר, והמעבדים הראשונים שינו את הלשון ל'מורי ה"ר מרדכי שיחיה'. מכיוון שהספר עובד עוד בחייו של ר' מרדכי, העיבוד לא היה קשור במותו הפתאומי,¹¹⁰ וממילא פרח לה השערה שר' מרדכי נהרג בטרם השלים את ספרו, ואין שום סיבה לפקפק בכך שהספיק להשלים את הספר בחייו. מסקנה נוספת העולה מכך היא שאין לתלות אין התפתחותם של שני הנוסחים – 'מרדכי דבני ריינוס' ו'מרדכי דבני אושטרייך', שהשינויים שביניהם אינם מבוטלים – בכך שר' מרדכי בן הלל לא הספיק להוציא מתחת ידיו נוסח מוגמר של הספר;¹¹¹ את הסיבות ליצירת שני הנוסחים יש לחפש במחוזות אחרים.

12. ר' אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש

תוספותיו של ר' אשר בן יחיאל למסכת שבועות מצויות בידינו במספר כתבי יד. ברובם השתמרה לשונו המקורית של הרא"ש, שכתב את דבריו בגוף ראשון – 'קשה לי', 'נראה לי' וכדומה. אך בשני כתבי יד¹¹² שונתה בעקביות לשונו של הרא"ש על ידי אחד מבניו, שאיננו יודעים את שמו.¹¹³ במקום

108 כהן (לעיל הערה 93), י, עמ' יא. וראה גם: שם, יב, עמ' קג-קד.

109 סולוביצ'ק (לעיל הערה 84), עמ' 203. הדיון שם הוא בדברי ספר מרדכי, עבודה זרה, סי' תתמה.

110 כפי שידע כהן עצמו; ראה: כהן (לעיל הערה 93), יב, עמ' קג.

111 כך הציע כהן (שם), יג, עמ' רצו-רצו.

112 כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 250 (נויבאואר 535) וכ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 321 (נויבאואר 456).

הדוגמאות שלהלן הן מכתב היד הראשון, שהוא שלם יותר וקדום יותר. הוא נעתק כנראה במזרח בסוף המאה השש

עשרה (אחרי שנת 1540), בכתיבה ספרדית; ראה: בית-אריה (לעיל הערה 35), עמ' 79, מס' 535, סעיפים 2, 4.

113 שמונה בנים היו לרא"ש. פריימן כתב עליהם בהרחבה; ראה: A. Freimann, 'Die Ascheriden (1267-1391)',

לשוננו המקורית של הרא"ש 'ולא נהירא לי' כתב הבן 'ול'נ לא"א נ"ר [ולא נהירא לאדוני אבי נטריה רחמנא]; במקום 'אבל קשה לי' כתב 'אבל קשה לא"א נ"ר'; במקום 'ונראה לי ליישב' כתב 'ושוב אמר אדוני אבי נ"ר ליישב'¹¹⁴ וכנהנה רבות.¹¹⁵ לשון הברכה 'נטריה רחמנא' מלמדת שהבן כתב את דבריו עוד בחיי הרא"ש (שנפטר כפי הנראה בשנת ה' אלפים פ"א, 1320).¹¹⁶ לא מיותר להזכיר בהקשר זה עניין דומה – ר' יעקב בן אשר, בכיר בניו של הרא"ש, ערך את תשובותיו של אביו עוד בחייו ואסף אותן לקובץ גדול, ולכן נזכר הרא"ש בקובץ התשובות שלו כ'אדוני אבי'.¹¹⁷

ג. סיכום ומסקנות

השינויים שנעשו במרבית החיבורים שנדונו כאן אינם גדולים. המעתיקים כמעט לא שינו דבר בטקסט שלפניהם, והעתיקו אותו כמות שהוא. רק דבר אחד בטקסט צרם למעתיקים – שימוש של המחבר בגוף ראשון – והם מצאו צורך לשנותו. במקצת החיבורים נעשו השינויים הללו בצורה עקבית, וכל לשונותיו של המחבר הומרו מגוף ראשון לגוף שלישי. אך בחיבורים אחרים נעשו השינויים הללו רק באופן אקראי, כך שהמעייין בספר מוצא משפטים שנותרו בגוף ראשון בצד משפטים ששוננו לגוף שלישי.

בשלושה מהחיבורים (הלכות מילה של ר' גרשום הגוזר, ספר 'מרדכי' ותוספות הרא"ש) נעשו השינויים על ידי בנו של המחבר, ועוד בחיי אביו; במרבית החיבורים האחרים נעשו השינויים על ידי אחד מתלמידיו של המחבר. ספר 'מרדכי' עבר את תהליך העיבוד המורכב ביותר, וניכר כי השתתפו בו לפחות שלושה חכמים: הראשון היה בן המחבר, שעשה את מלאכתו עוד בחיי אביו; השני, תלמיד אחר של המחבר, עשה גם הוא את מלאכתו עוד בחיי ר' מרדכי; והשלישי פעל שנים מעטות לאחר מותו של ר' מרדכי.

תריסר חיבורים נדונו במאמר זה, וזמנם למן סוף המאה האחת עשרה ועד ראשית המאה הארבע

142-254, pp. 13 (1920), *Jahrbuch der Jüdische-Literarischen Gesellschaft*; ובתרגום לעברית: א"ח פריימן,

הרא"ש: רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו – חייהם ופעלם, ירושלים תשמ"ו, עמ' צט-רח.

114 תוספות הרא"ש מסכת שבועות, מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים תשס"ט, דף ג ע"א, דיבור המתחיל 'ומפרש' (עמ' יא) וכ"י אוקספורד, דף 272ב; דף ד ע"ב, דיבור המתחיל 'צאו' (עמ' כ) וכ"י אוקספורד, דף 275א; דף י ע"א, דיבור המתחיל 'הוקשו' (עמ' סב) וכ"י אוקספורד, דף 285א.

115 נוסף על שינויי עריכה אלו הוסיף לעתים הבן משפטים שלמים בגוף דברי הרא"ש, אך הם אינם מענייני כאן. המהדיר דן בקצרה בכל השינויים הללו שעשה בנו של הרא"ש; ראה: שם, עמ' 7. הוא אף הוסיף בשולי הדף מדור מיוחד שהביא בו את המשפטים שהוסיף בן הרא"ש, אך לא הביא שם את החילופים שעשה הבן מגוף ראשון לגוף שלישי.

116 ראה שאלות ותשובות זכרון יהודה לרבנו יהודה בן הרא"ש, מהדורת א"י תבצלת, א"י גולדמיינץ וי' קטן, ירושלים תשס"ה, עמ' 27-28.

117 ראה: א"א אורבך, 'שאלות ותשובות הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים', שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 10 (נדפס שוב: הנ"ל, מחקרים במדעי היהדות, בעריכת מ"ד הר וי' פרנקל, ירושלים תשנ"ה, עמ' 157); תא-שמע (לעיל הערה 9), ב, עמ' 173-177; י"ד גלינסקי, 'על מורשתו של ר' יהודה בן הרא"ש', רבה של תולדו: פרק בחקר ספרות השו"ת של חכמי ספרד הנוצרית, פעמים, 128 (תשע"א), עמ' 199-203.

עשרה.¹¹⁸ עשרה מהחיבורים נתחברו ועובדו בארצות אשכנז – דהיינו בגרמניה ובצרפת – ועל כן אפשר לקבוע כי תרבות הספר המשתקפת בעיבודים של ספרים אלו היא אשכנזית. רק שני חיבורים שנדונו כאן נתחברו מחוץ לאשכנז: מדרש לקח טוב ותוספות הרא"ש, אך גם לשני אלה הייתה זיקה לאשכנז.

ר' אשר בן יחיאל ובניו נולדו כידוע בגרמניה וקיבלו שם את חינוכם ואת השכלתם, ורק לאחר מכן היגרו לספרד. לא מפתיע אפוא למצוא כי אחד מבניו של הרא"ש המשיך לנהוג על אדמת ספרד כפי מה שראה אצל אבותיו ורבותיו באשכנז, ושאר הוא הפך את דברי אביו מגוף ראשון לגוף שלישי. מורכבת מעט יותר שאלת זיקתו של מדרש לקח טוב, שנכתב בביונטיון, למרכזי התורה באשכנז. ר' טוביה בן אליעזר ידע אמנם על מה שאירע באשכנז בזמנו בגזרות תתנ"ו,¹¹⁹ וספרו צוטס הרבה אצל חכמי אשכנז – אך ר' טוביה עצמו לא היה אשכנזי כי אם 'מארץ מלכות יון'.¹²⁰ גם כתבי היד של המדרש אינם אשכנזיים, ורובם ביונטיים או מזרחיים. עיבודו של מדרש לקח טוב נעשה אפוא ככל הנראה על אדמת ביונטיון, ולא באשכנז. עם זאת כבר קבע תא"ש¹²¹ (בהתבסס על דברי קודמיו) כי 'ניכרים לעינינו קשרים מסוגים שונים בין הקהילה היהודית בגרמניה (ובצרפת), התלויה בה מן הבחינה התרבותית), לבין המרכז היהודי ביוון ובדרום איטליה דוברת היוונית'.¹²² גם מחקריו של זוסמן על הנוסחים המעובדים של התלמוד הירושלמי מלמדים כי נוסחים אלו מוצאים כנראה בדרום איטליה, אף שהם צצו ועלו על אדמת גרמניה דווקא.¹²³ השינויים מגוף ראשון לגוף שלישי שנדונו במאמר זה משקפים אפוא תרבות כתיבה שתחילתה בביונטיון אך עיקר קיומה באשכנז.¹²⁴ לפי שעה לא מצאתי

118 לא עסקתי כאן בלשון המעובדת לכאורה שב'ספר התרומה': 'כך פי' לנו הרב רבי ברוך בקדושין' (ורשה תרנ"ז, סוף הלכות גטין, סוף ס' קלב); 'זה סדר מורי ה"ר ברוך ברבי יצחק' (שם, סוף הלכות חליצה, סוף ס' קלג). אין מדובר כאן בתלמיד ששינה את לשון רבו, אלא בתוספות של פסקאות שלמות פרי עטו של התלמיד. שתי הפסקאות אינן כלל בשני כתבי היד הקדומים של 'ספר התרומה': כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Harley 5648 (מרגליות 518), דפים 207, 220; כ"י לונד, ספריית האוניברסיטה Ms. L.O. 3, סוף ס' קלד וסוף ס' קלו. עניין אחר שלא עסקתי בו הוא שינוי לשונו של המחבר מגוף ראשון לגוף שלישי במסגרת עיבוד כולל של החיבור. דוגמה לכך מצויה במחקרו של א' ריינר, "מפיהם ולא מפי כתבם": על דרכי רישומה של מסורת המקומות הקדושים בארץ-ישראל בימי הביניים, 'בן אריה וא' ריינר (עורכים), וואת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה: מוגשים ליהודה בן פורת, ירושלים תשס"ג, עמ' 337-339. עוד יש להזכיר את דבריו של אפשטיין, שהסביר את האזכורים של רב עמרם גאון בסדר התפילה שלו 'מפני שכך נהגו התלמידים המעתיקים לקצר לפעמים דברי הספר, ולהזכיר על כן ביחוד את שם המחבר על הדברים ההם שנתקצרו' (אפשטיין [לעיל הערה 77], ב, עמ' 573).

119 ראה: מדרש לקח טוב לו' כב 33, מהדורת א"מ פאדווא, וילנה תר"ם, דף סב ע"א; פירוש לקח טוב על מגלת שיר השירים, מהדורת א' גראינף, לונדון 1909, עמ' 15; עמנואל (לעיל הערה 51), עמ' 79 והערה 129.

120 ראה: תא"ש¹²¹ (לעיל הערה 9), ג, עמ' 259-260.

121 תא"ש¹²² (שם), עמ' 177-187, הצייטה מעמ' 177.

122 ראה: זוסמן, 'ירושלמי כתב יד אשכנזי' (לעיל הערה 5), בעיקר עמ' 60-61. זוסמן לא הזכיר במפורש את שמה של דרום איטליה, ומה שהסתיר הוא גיליתי אני בספרי (לעיל הערה 51), עמ' 78.

123 בארצות המזרח אינני יכול להצביע אלא על דוגמה אחת, בעלת דמיון מוגבל מאוד לתופעה שנדונה כאן: מנהגם של מקצת הסופרים להשמיט בחתימתו של הרמב"ם 'וכתב משה' את המילה 'וכתב', אולי מפני שהמעתיק לא היה הרמב"ם עצמו. ראה: מ"ע פרידמן, 'עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם', צ' הבר ו' כהן (עורכים), מברכת משה: קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ, מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 798, הערה 15.

עדויות על שינויים כאלו בעולם הספר של החברה הנוצרית באשכנז (או באירופה בכלל), ואפשר שזו תופעה ייחודית לעולם הספר העברי.

מן הממצאים באשר לעיבודם של תריסר חיבורים אשכנזיים עולות שתי שאלות כלליות יותר, שהתשובות עליהן אינן פשוטות.

א. האם חיבורים אשכנזיים נוספים עובדו בדרך זו, אלא שכבר אין בכוחנו להכיר את העיבוד שנעשה בהם? לעניין זה יש משמעות רבה כאשר באים לדון בחיבורים אשכנזיים אנונימיים, שאין מסורת ברורה על זהות מחברם. מקובל לקבוע את זמנם של חיבורים אנונימיים כאלו על פי שמות החכמים הנזכרים בהם, בפרט על פי החכמים הנזכרים בהם כרבותיו של המחבר. אך דבריי לעיל כמעט (ואולי לא רק כמעט) שומטים את הבסיס מדרך זו, שהרי אפשר שחכם שנזכר בחיבור אשכנזי בתואר 'מורי' לא היה רבו של המחבר, אלא המחבר עצמו, שדבריו עובדו ושוננו על ידי המעתיקים. בתריסר החיבורים שנדונו לעיל עמדו לרשותנו כתבי יד מעובדים בצד כתבי יד לא מעובדים, ורק בעזרת כתבי היד שלא עובדו עלה בידנו להבין למשל כי 'ר' הנזכר לעתים בפירוש רש"י למקרא איננו רבו של רש"י, כי אם רש"י עצמו. אך מה נעשה בחיבורים שהשתמרו בידינו בכתב יד אחד בלבד, או בחיבורים שכל כתבי היד שלהם משקפים נוסח אחד? כיצד נדע אם הרב הנזכר בפי הכותב הוא רבו של המחבר או המחבר עצמו?

דוגמה מובהקת לעניין זה היא הקבצים השונים של תוספות לתלמוד, הן אלו שנדפסו במהדורות התלמוד והן אלו שנדפסו בספרים נפרדים. בדרך כלל אין בידינו מסורות מוסמכות על זהותם של מחברי התוספות, ולכן עמלו חוקרים רבים, ובראשם אפרים אלימלך אורבך, על זיהוים של המחברים השונים.¹²⁴ אחד הכלים החשובים ששימשו את החוקרים בבואם להתמודד עם נושא זה הוא בדיקת שמות החכמים שנזכרו בתוספות, ובפרט אלו שנזכרו כרבותיו של המחבר. אלא שלאור דבריי לעיל עולה במלוא חריפותה השאלה היאך יכולים אנו לדעת אם חכם שנזכר בתוספות כרבו של המחבר אכן היה רבו ולא המחבר עצמו.¹²⁵

ב. השינויים הזעירים שנדונו כאן מתמיהים יותר מהעיבודים האשכנזיים המקיפים, שנזכרו לעיל בסעיף הראשון של המאמר. העיבודים שדנו בהם זוסמן ותא-שמע מלמדים על מגמתם של מעתיקים ושל לומדים 'לשפר' ו'לשכלל' את הספרים שהיו מונחים לפנייהם, מתוך מחשבה שהם, המעתיקים, יודעים לכתבם בצורה מוצלחת יותר משידעו לעשות זאת המחברים הקדמונים. הקורא המודרני בוודאי אינו יכול לקבל את מעשיהם של המעתיקים הללו, אך דומה שאם ישתדל ויתאמץ יוכל לפחות

124 ראה: אורבך [לעיל הערה 63], ובעיקר עמ' 600-675.

125 שלמי אפרתי העיר לי על דוגמה שכזו בקובץ התוספות הקדום למסכת בבא קמא שבכ"י אוקספורד, בודליאנה. Opp. 388 (נויבאואר 430), שנדפסו בשם 'תוספות ארוכות לתלמיד רבינו תם ורבינו אליעזר' (שיטת הקדמונים על מסכת בבא קמא, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשל"ז). וראה אורבך [לעיל הערה 63], עמ' 643-645. בדף 47 סוף ע"א כתב הסופר 'נר' בעיני כי בחנם [...], ואז מחק ותיקן: 'נר' לר" (בלוי [שם]), עמ' קכו, דיבור המתחיל 'ולא ייעודי' העתיק: 'נראה לרבי'. רחוק הוא שמעתיק ישגה ויכתוב 'נראה בעיני' במקום 'נראה לרבי'. סביר יותר שהסופר העתיק ממקור שהיה מנוסח בגוף ראשון ושינה תוך כדי העתקתו מגוף ראשון לגוף שלישי, אך במקרה זה שכח לעשות כן, ומיד חזר ותיקן את 'שעותו'.

להבין מה חשבו אותם מעתיקים. אך מה הפריע למעתיקים כשראו שהמחבר כתב את דבריו בגוף ראשון, עד שבאו 'לתקן' ולהמיר את הדברים לגוף שלישי? ועוד זאת, לו נעשו השינויים באופן שיטתי וגורף, אפשר היה לטעון כי המעתיקים ניסו לשמור על ה'אמת ההיסטורית', ולכן ראו חובה לעצמם לשנות את לשונו של המחבר – שהרי למשל לא אני המעתיק הוא זה ששמע את הדברים מפי מהר"ם, אלא אבי מורי, המחבר; ולכן יש לתקן את המשפט 'ומפי מהר"ם ז"ל שמעתי' ולהפכו ל'ואבא מרי הר"ר מרדכי ז"ל שמע מפי מורינו ז"ל'.¹²⁶ אך כפי שצוין לעיל, בחלק ניכר מהחיבורים נעשו השינויים הללו בצורה מזדמנת, ובנו של ר' מרדכי בן הלל למשל שינה רק לעתים רחוקות את לשונו של אביו מגוף ראשון לגוף שלישי. ואם כך חזרה השאלה למקומה: מדוע מצאו לנכון המעתיקים לשנות לעתים את לשונו של המחבר מגוף ראשון לגוף שלישי?

כל שאוכל לומר לפי שעה הוא שהעיבודים האשכנזיים – הן אלו המקיפים, שדנו בהם תא-שמע וזוסמן, והן אלו הזעירים, שנדונו במאמר זה – נראים מוזרים ותמוהים בעינינו רק משום שהורגלנו לראות את הסופר ואת הלומד כעבדים נרצעים, המשועבדים לטקסט המונח לפנייהם. השקפה מודרנית זו לא הייתה נחלתם של כל מרכזי התרבות בימי הביניים; היא הייתה נכונה אולי בספרד, שספריה המדויקים נודעו לשם ולתהילה, אך לא היה לה מקום בתרבות האשכנזית, כשם שלא היה לה מקום בספרות האנגלית של ימי הביניים. ועדיין טעונים העיבודים האשכנזיים לימוד.

ד. נספח לסעיף 3:

הלכות מילה של ר' גרשום הגוזר ו'ספר רוקח'

ר' גרשום הגוזר הזכיר בחיבורו מעשה שאירע לו בשנת תתקע"ה (1214-1215), ומכאן שהוא כתב את ספרו לאחר שנה זו. סיפור המעשה מופיע לפנינו, כרגיל, בגוף שלישי, כאילו כתבו אדם אחר, אך מכתבי היד מתברר שהדברים נכתבו במקורם בגוף ראשון. הנה הנוסחים השונים של המעשה, בהדגשת השינויים שנעשו מגוף ראשון לגוף שלישי:

כ"י ירושלים	ספר האסופות	כ"י אוקספורד ¹²⁷
חידוש זה אירע לר' גרשום	אחרי כן הוקרה לר' גרשם	ואחר כן אירע לי כשמלתי
מוהל ז"ל כשמל את בנו	הגוזר כשמל את בנו כן	את בני תתקע"ה לפרט שלא
יעקב בתתקע"ה לפרט כשהיה	בתתקע"ה לפרט שלא יכול	יכולתי לעשות פריעה עד
לו לעשות פריעה ולא היה	לעשו' פריעה עד שחתך אותו	שחתכתי אותו העור פעם
יכול בכל כוחו לקרוע העור	העור פעם שנית ואחרי כן עשה	שינית ואחריכן עשיתי פריעה
עד שלקח האיזמל וחיתך	פריעה כהילכתה, וידע שנגע	כהילכתה וידעתי שנגע היה

¹²⁶ ראה לעיל ליד הערה 105.

¹²⁷ כ"י ירושלים 3182, דף 33ב; כ"י פיינברג, דף 81ב (וזכרון ברית לראשונים [לעיל הערה 23], עמ' 117); כ"י אוקספורד Opp. Add. fol. 34, דף 94. לפרטים על כתבי היד הללו ראה לעיל סעיף 3.

כ"י ירושלים	ספר האסופות	כ"י אוקספורד
אותו עור ואח"כ עשה קריעה	היה על פי האמה שהיה מעכב	על פי האמה שהיה מעכב לו
כמשפט וספק היה לו אם	לו הפריעה. וכמה פעמים ראה	הפריעה. וכמה פעמים ראיתי
נגע פי האמה שהיה מעכב כי	על המילה בגוף הבשר תחת	על המילה בגוף הבשר תחת עור
הפריעה. והוא לא ראה ולא	עור הפריעה כמראה הנגע עזה	הפריעה כמראה נגע עזה כשלג
שמע כדבר הזה עוד על כן	כשלג בראש הגיד ולא היה	בראש הגיד ולא היה מעכב
כתב אותו	מעכב המילה והיה עובר מעצמו	המילה והיה עובר מעצמו

מקומו של ר' גרשום היה בוורמייזא. שהרי כך מפורש בכ"י ירושלים בראש החיבור: 'אתחיל לכתוב מנימוקי רבינו גרשום המוהל מגרמייזא זצ"ל'.¹²⁸ בעיר זו חי באותן שנים חכם מפורסם אחר, הלוא הוא ר' אלעזר מוורמייזא, 'הרוקח', ואפשר להוכיח בבירור שר' אלעזר החזיק על שולחנו את חיבורו של ר' גרשום והעתיק ממנו שורה ארוכה של פסקאות רצופות, אך בקיצורים ובהשמטות. לקמן ההשוואה בין שני החיבורים:

הלכות מילה ¹²⁹	רוקח, סי' קיב-קיג
שאלה זו שאל רבי מנחם בר מכיר את בן דודו	מנהג ביום תענית ציבור ומילה ויום כניסה
רבנו יצחק בר יהודה ז"ל, ¹³⁰ יום המילה שחל	שמתפללין סליחות ואומר וידוי ואין אומר והוא
להיות ביום תענית ציבור [...]. זאת היא התשובה.	רחום ולא תחנונים ואומר אל ארך אפים.
כך אנו נוהגין במקומנו מילה ביום תענית ומילה	
וביום כניסה שמתפללין סליחות ואומ' וידוי	
כדרכו, ואין אומרים והוא רחום ותחנונים לפי	
שיום שמחה הוא [...]. ואומ' סליחות וידוי ואל ארך	
אפים. ¹³¹	

128 ראה לעיל אחרי הערה 29 (זכרון ברית לראשונים [שם], עמ' 313).

129 זכרון ברית לראשונים (שם), עמ' 69-78. תיקנתי במספר מקומות על פי כתב היד ממנו נדפס הספר, כ"י המבורג, דפים 223-226א.

130 התשובה מצויה גם בספר מעשה הגאונים, מהדורת א' עפשטיין וי' פריימן, ברלין תר"ע, עמ' 59-60, ובמקבילות נוספות הרשומות שם, ועולה משם בבירור כי הנוסח המקורי של הדברים הוא כפי שהביאם ר' גרשום הגדול. ר' אלעזר מוורמייזא העתיק מר' גרשום רק את תמצית התשובה.

131 זכרון ברית לראשונים (לעיל הערה 23), עמ' 69.

הלכות מילה

רוקח, סי' קיב-קיג

וביום תענית ציבור ומילה מתפללין סליחות וידוי כדרכו כמו שאמרנו ואומרים ענינו בתוך י"ח ואומרים כמו כן הפזמון זכור ברית אברהם, כדי שיעלה לנו זכות דם ברית של זה.¹³²

ומתפללין ענינו ואומר פזמון זכור ברית אברהם.

פעם א' קיים רבינו גרשום זצ"ל המוהל מצות מילה ביו"ט של ר"ה, וחזן שהתפלל אותו היום אמר חרו אחד קודם שגמר הברכה של זכרונות, גם כשאמר להיות לכם לאלהים אני ה' התחיל ואמר זכור ברית חרו אחד, אחרי כן גמר הברכה כי זוכר כל הנשכחות עד זוכר הברית. ושבחו כל הקהל כי היה טעמו כצפיחית בדבש.¹³³

פעם אחת אירע המילה ביום ראש השנה, והחזן שהתפלל אמר חרו אחד של זכור ברית לפני הברכות של זכרונות עם כשאמר להיות לכם לאלקים אני יי התחיל ואמר זכור ברית כולו. וגומר הברכה כי זוכר כל הנשכחות כולו עד כי זוכר הברית.

[בורמיישא אין אומרים למנצח]¹³⁴ ובמגנצא אומרים למנצח ביום המילה, וטעם יש להם לפי שנדרש בשוחר טוב א"ר יהושע הכהן ט' פסוקים יש במזמור הזה כנגד ט' חדשים שהאשה מתעברת בהם ומהו אומר דעני חייתא ענינא יתכון וית רביא הדין. ומשום דאית ליה צער לינוקא אומר יענך ה' ביום צרה.¹³⁵

בורמיישא אין אומרים למנצח ובמגנצא אומ' והטעם כדאית' בשוחר טוב א"ר יהושע בן לוי ט' פסוקים יש במזמור הזה כנגד ט' חדשים שהאשה מעוברת ומהו אומר דעני חייתא יעני יתהון וית רביא הדין. ומשום דאית ליה צערא לינוקא אומר יענך יי ביום צרה.

ואין אומרים והוא רחום ואין נופלים על פניהם בהשכמה כמו שאמרנו לפי שהוא יום של שמחה. ולערב נופלין על פניהם.¹³⁶

בהשכמה אין אומר תחנונות אבל לערב נופלין וביום כניסה אין אומ' והוא רחום.

והכל מודים עיר שיש בה שתי בתי כנסיות, באותה בית הכנסת שאין מלין בו אומרים הכל, והוא רחום ותחנה ולמנצח, לפי שהם אינם בכלל אותה שמחה והמצוה חשובין.¹³⁷

ועיר שיש שני בתי כנסיות, באותו בית הכנסת שאין מלין בו מתפללין כדרכן.

132 שם, עמ' 70.

133 שם. לניסוח המקורי של המעשה ראה לעיל ליד הערה 42.

134 הוספתי על פי המקבילה ב'ספר רוקח'. וכך הוא גם בהעתקה שב'ספר האסופות'; ראה: זכרון ברית לראשונים (שם), עמ' 123.

135 זכרון ברית לראשונים (שם), עמ' 70.

136 שם.

137 שם, עמ' 70-71.

הלכות מילה

ועוד זאת תשובת רב יצחק בר יודא לר' מנחם בר מכיר.¹³⁸ המברך על היין בתענית מן התורה אין צריך לטעום, ולא ליתבה לינוקא דילמא אתיא למיסרך, אלא לשהיה עד לאורתא ואי לא לשתיה אימיה דרביא משום דהיא אינה יושבת בתענית.¹³⁹

יום המילה שחל להיות ביום הכפורים מלין בחצי היום בין תפלת יוצר לתפלת מוסף לאחר קריאת התורה בעוד שהציבור פוסקין צדקה לנשמת אבותיהן. ומשהיה הברכה עד הלילה ובליילה יטעום המברך וגם אביו ואמו לפי שהמצוה באה על ידם.¹⁴¹

יום המילה שחל להיות בט' באב מתפללים תפלת היום בהשכמה וגומרים קינות ומקיימים מצות מילה לאלתר בבקר קודם שיאמרו איוב [...] אבל בגרמיה נהגים שאין מלין קודם חצות, ואחר חצות חוזרים לבית הכנסת ומקיימים מצות מילה, והטעם לפי שקודם חצות חל עדיין האבלות.¹⁴²

ולא לותביה ליה לינוקא לטעום לא בט' באב ולא בצומא רבה לפי שהם חמורים משאר תעניות [...] אבל שאר תעניות החמורים, כמו ג' בתשרי, י' בטבת, י"ז בתמוז, תענית אסתר, אע"ג שהם חמורים מדאורייתא נותנים לינוקא לטעום מן הברכה ולא ניהוש דלמא אתי למיסרך [...] אבל שאר תעניות שאין כתובים כגון תענית דשני וחמישי ושני ותענית דיחיד או תענית חלום, יטעום המברך ואין בכך כלום.¹⁴³

רוקח, סי' קיב-קיג

המברך על היין בתעניו' החמורו' אין צריך לטעמן ולא לית ביה לינוקא ואי לא לית ביה לאימיה דרביא.¹⁴⁰

מילה ביום הכפורים מלין בחצי היום בין תפילת יוצר לתפילת המוסף לאחר קריאת התורה ומשהינן לברכה עד הלילה ובליילה יטעום המברך.

מילה בט' באב מתפללין בהשכמה וגומרין קנות ומלין קודם שיאמר איוב. אבל בשפירא מנהג שאין מלין קודם חצות לפי שקודם חצות חל עדיין האבילות.

ולא יטעים עד הלילה ולא ליתביה לינוקא דילמ' אתי למיסרך. בשאר תעניות שאין חמורין כל כך נותנין לתינוק לטעום. ותעניות דתשובה או דשיני וחמישי יטעים המברך ואין בכך כלום.

138 ראה לעיל הערה 130.

139 זכרון ברית לראשונים (לעיל הערה 23), עמ' 72.

140 הלשון כאן משובשת ויש לתקנה על פי המקבילה בדברי ר' גרשום.

141 זכרון ברית לראשונים (לעיל הערה 23), עמ' 73-74.

142 שם, עמ' 75.

143 שם, עמ' 75-76.

הלכות מילה

רוקח, סי' קיב-קיג

מוהל שחל [עליו] אבילות וחל יום המילה בתוך ימי אבלו בג' ימים הראשונים אל יצא מפתח ביתו. ובשאר הימים יתפלל בביתו ואח"כ ילך לבית הכנסת וימול, ולא יטריח הקהל לילך אצלו. וכן הורה רבנו מנחם ז"ל. ואי ליכא אומנא אלא הוא ילך אפילו ביום הראשון מפני כבוד ציבור, כי בהרבה מקומות הקילו חכמים משום כבוד צבור. ואבל יכול להיות בעל ברית, ויתפלל בביתו וכשמביאין הילד לבית הכנסת ילך גם הוא לשם [...] המוהל בימי אבלו מותר לו לתקן אותן צפרנים שצריך לעשות בהן פריעה.¹⁴⁴

מוהל שחל עליו אבילות וחל יום המילה בתוך ימי אבילות בשלשת ימים הראשונים אל יצא מפתח ביתו ובשאר ימים יתפלל בביתו ואחר כך ילך לבית הכנסת וימול. ואי ליכא אומנא אחרינא ילך אפי' ביום ראשון. ואבל מותר להיות בעל ברית. והמוהל מותר לתקן הציפורנים בימי אבלו.¹⁴⁵

ר' אלעזר מוורמייזא ור' גרשום הגדול פעלו בוורמייזא זה לצד זה, ושימושו של ר' אלעזר בספרו של ר' גרשום מלמד על זמנם של שני החיבורים, שנכתבו סמוך מאוד זה לזה. ספרו של ר' גרשום נכתב כאמור אחרי שנת 1215,¹⁴⁶ אך מאחר שר' אלעזר מוורמייזא הכיר את הספר אי אפשר לאחר את זמנו של הספר הרבה מעבר לתאריך זה. מנגד, היכרותו של ר' אלעזר את ספרו של ר' גרשום מלמדת ש'ספר רוקח' – לפחות הנוסח האחרון של ספר זה¹⁴⁷ – לא יכול היה להיכתב לפני ראשית שנות העשרים של המאה השלוש עשרה.¹⁴⁸ ר' אלעזר מוורמייזא נולד כנראה בין שנת 1160 ל-1165 וכתב חלק לא מבוטל מחיבוריו רק בזקנותו, לאחר פטירת ר' יהודה החסיד בשנת 1217.¹⁴⁹ שימושו של ר' אלעזר בספרו של ר' גרשום מלמד אפוא כי גם 'ספר רוקח' נכתב רק בשנות חייו האחרונות של ר' אלעזר מוורמייזא.¹⁵⁰

144 שם, עמ' 76-78.

145 הפסקה הסמוכה ב'ספר רוקח' מקבילה גם היא להלכות מילה; ראה: זכרון ברית לראשונים (שם), עמ' 71.

146 ראה לעיל בתחילת הנספח.

147 על כתיבתו הדינמית של ר' אלעזר ועל דרכו להוסיף דברים בחיבוריו גם לאחר שנים רבות ראה: עמנואל (לעיל הערה 50), עמ' 6, 62-66; הנ"ל, 'הפולמוס על נוסח התפילה של חסידי אשכנז', מחקרי תלמוד, ג [קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך] (תשס"ה), עמ' 600-601.

148 המאורע ההיסטורי האחרון הנזכר ב'ספר רוקח' הוא המצור על העיר וורמייזא, שהתרחש בשנת 1201; ראה: ספר רוקח (לעיל הערה 42), סי' קצו; I. Elbogen, A. Freimann and H. Tykocinski (eds.), *Germania Judaica*, I, Frankfurt a.M. 1917, p. 443. ב'ספר רוקח' הובאו ציטטות ארוכות מ'ספר התרומה', שנכתב בשנת 1204, אך אין ודאות שהדברים הם אכן מכתבתו של ר' אלעזר עצמו; ראה: עמנואל (לעיל הערה 76), עמ' 430, ושם בהערה 34; על זמנו של 'ספר התרומה' ראה: שם, עמ' 433.

149 ראה: עמנואל (לעיל הערה 50), עמ' 58, הערה 228. את חיבורו ההלכתי הראשון כתב ר' אלעזר כבר בשלהי המאה השתים עשרה; ראה: שם, עמ' 49-50. על תאריך פטירתו של ר' אלעזר ראה: א"א אורבך, 'ס' ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל', תרביץ, י (תרצ"ט), עמ' 35; הנ"ל (לעיל הערה 63), עמ' 411.

150 דברים אלו תואמים את דבריו של דן שהלכות חסידות והלכות תשובה שב'ספר רוקח' נכתבו לאחר מותו של ר' יהודה החסיד בשנת 1217; ראה: י' דן, "'ספר החכמה" לר' אלעזר מוורמייזא ומשמעותו לתולדות תורתו וספרותה של חסידות אשכנז', ציון, כט (תשכ"ד), עמ' 175 (נדפס שוב: הנ"ל, עיונים בספרות חסידות אשכנז, רמת גן 1975, עמ' 51).